

The Purpose of Jihad, from the Perspective of the Verses of the Holy Quran, with Emphasis on the Prophet's Campaigns

(Received: 2025-04-06 Acceptance: 2025-10-20)

Hasan Rahimi (Roushan)

Abstract

This research aims to examine the ultimate goal and purpose of war in Islam with regard to the jihadi verses of the Quran that were revealed during the campaigns of the Prophet of Islam. The main question is: What is the purpose of war in Islam, based on the verses of jihad and the Prophet's life? The hypothesis of this article is that in Islam, the purpose of war is to achieve justice and defend the oppressed. The hypothesis of this article is that in Islam, the realization of justice and the defense of the oppressed are the goals of war, something that has no practical place in the goals of wars in today's world. The research method in this article is to examine, reread, and analyze verses related to jihad in the Holy Quran, considering the reason for revelation and authentic interpretations, as well as historical reports of the Prophet's (PBUH) campaigns based on primary sources. The findings of the article show that war and jihad in Islam have many aspects and are merely a last resort to defend life, religion (Anfal, 61) and the realization of justice (Al-Imran, 169) (Hashr, 1-7). Also, confronting betrayal and breach of covenant (Anfal/58) and establishing lasting peace, restoring and maintaining social security (Hashr: 2-5-11-12) are among the goals of jihad in Islam. Defending the oppressed, eradicating oppression and sedition has a special place in the verses of the Quran (Al-Baqarah, 193). The intention of jihad in Islam is in the way of Allah (Al-Imran: 139-153) and victories belong to Allah (Al-Anfal, 17) (Al-Fath, 1), (At-Tawbah, 26) and any instrumental use of it is rejected. Also, verse 60 of Al-Anfal refers to the preparation for defense and war whose ultimate goal is peace.

Keywords: Quran, Ghazwa, Peace, War, Jihad, Jihad Goals

Associate Professor, Department of Political Science, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.
h.rahimroushan@basu.ac.ir

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

مطالعات قرآنی
و حدیثی

دوره چهارم

شماره دوم

پیاپی: ۸

پاییز و زمستان

۱۴۰۴

غایت جهاد، از دیدگاه آیات قرآن کریم، با تأکید بر غزوات پیامبر (ص)

(تاریخ دریافت: ۱۷-۰۱-۱۴۰۴ تاریخ پذیرش: ۲۸-۰۷-۱۴۰۴)

حسن رحیمی (روشن)

چکیده

این پژوهش بر آن است تا غایت و هدف نهایی جنگ در اسلام را با توجه به آیات جهادی قرآن که در روند غزوات پیامبر اسلام نازل شده است بررسی کند. سوال اصلی این است که غایت جنگ در اسلام بر اساس آیات جهادی و سیره نبوی چیست؟ فرضیه این مقاله این است که در اسلام، تحقق عدالت و دفاع از مظلومان غایت جنگ است. امری که در جهان امروز به صورت عملی در اهداف جنگ‌ها جایگاهی ندارد. روش پژوهش، در این مقاله بررسی و بازخوانی و تحلیل آیات مرتبط با جهاد در قرآن کریم با توجه به سبب نزول و تفاسیر معتبر و همچنین گزارش‌های تاریخی غزوات پیامبر (ص) بر اساس منابع دست اول است.

یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که جنگ و جهاد در اسلام وجوه متعددی دارد و صرفاً به مثابه آخرین راهکار برای دفاع از جان، دین، (انفال، ۶۱) و تحقق عدالت (آل عمران، ۱۶۹) (حشر، ۱-۷) است. هم‌چنین مقابله با خیانت و نقض پیمان، (انفال، ۵۸) و ایجاد صلح پایدار بازگرداندن و استمرار امنیت اجتماعی (حشر آیه ۲-۵-۱۱-۱۳) از جمله اهداف جهاد در اسلام است. دفاع از مظلومان، ریشه‌کن کردن ظلم و فتنه جایگاه ویژه‌ای در آیات قرآن دارد (بقره، ۱۹۳) نیت جهاد در اسلام فی سبیل الله است (آل عمران: آیات ۱۳۹-۱۵۳) و پیروزی‌ها از آن خدا است (انفال، ۱۷) (فتح، ۱)، (توبه، ۲۶) و هرگونه استفاده ابزاری از آن مردود است. هم‌چنین آیه ۶۰ انفال، اشاره دارد به آمادگی برای دفاع و جنگی که غایت نهایی آن صلح است.

کلمات کلیدی: قرآن، غزوه، صلح، جنگ، جهاد، اهداف جهاد.

۱- بیان مسئله

اغلب صاحب نظران غربی همه مذاهب و جریانات اسلامی را زیر عنوان اسلام سیاسی به خشونت و جنگ طلبی و تروریسم متهم می‌کنند. برخی پا را فراتر نهاده و به غلط و اصل اسلام و متون مقدس اسلامی مثل قرآن و سنت و روش نبوی را منشأ خشونت و جنگ می‌دانند. لذا این پژوهش قصد دارد با بازخوانی آیات جهادی قرآن به این پرسش پاسخ دهد که غایت جنگ (جهاد) از دیدگاه آیات جهادی قرآن چیست؟ منظور از «غایت» هدف نهایی و فلسفه وجودی، جهاد است که بالاترین مرتبه بررسی چرایی جهاد و جنگ است. بدیهی است در ذیل این هدف کلی، اخلاقیات جنگ در قالب حقوق بشردوستانه و اهداف عینی جنگ که ارتباط مستقیم بر زندگی اجتماعی مسلمانان دارد مثل دفاع و احقاق حق و... که در پژوهش‌هایی جداگانه قابل مطالعه و بررسی است. لکن در این مقاله سعی بر این است که غایت جنگ در اسلام به طور کلی اعم از جهاد دفاعی و جهاد ابتدایی بررسی قرارگیری. برای این منظور سعی می‌شود با رعایت تطور تاریخی پس از هجرت، آیات مربوط به هر غزوه به عنوان بستر و سند نگرش اسلام به جنگ و جهاد مورد بررسی قرار گیرد؛ اما صرفاً زاویه دید تاریخی مورد نظر نیست بلکه تحلیل آیات جهادی در بستر آموزه‌های قرآنی و فلسفه سیاسی اسلام در اولویت است لذا این مقاله آن مقدار وارد قضایای تاریخی می‌شود که بتواند با تکیه بر آن به تحلیل روح آیات جهادی قرآن بپردازد.

با توجه به نکات پیش گفته، سوال اصلی این پژوهش این است که غایت جنگ در اسلام بر اساس آیات جهادی و سیره نبوی چیست؟

روش پژوهش، بررسی توصیفی-تحلیلی آیات مرتبط با جهاد در قرآن کریم بر اساس ترتیب نزول مبتنی بر تاریخ‌گذاری‌های مورد اجماع و جمع‌آوری داده‌های تاریخی و تفسیری در منابع کلاسیک، در جریان مهم‌ترین غزوات نبوی است. سیره پیامبر اعظم و معصومین (ع) و قرآن کریم دو منبع مهم برای شناختن نظر اسلام در مورد هر پدیده سیاسی اجتماعی از جمله جهاد است. نزول قرآن در طول ۲۳ سال ارتباط مستقیمی با رخدادها این ۲۳ سال دارد. هر رخدادی و حادثه‌ای باعث نزول آیه‌ای از قرآن می‌شد که صورت ظاهر آن با آن مسئله در ارتباط بوده اما روح کلی آن برای هر زمان و مکان، مورد استناد است. از این رو در این پژوهش پس از نگاهی به ضرورت و پیشینه موضوع ابتدا به تمهیدات نظری و تعریف مفاهیم پرداخته می‌شود سپس به بررسی آیات جهادی قرآن بر اساس ترتیب نزول آیات در مورد جنگ و جهاد پرداخته خواهد شد و سرانجام نتیجه‌گیری کلی از مطالب در پی خواهد آمد.

۱-۱- اهمیت و ضرورت پژوهش

عملکرد رسانه‌های مخالف اسلام و انقلاب اسلامی و همچنین کنش و فعالیت گروه‌های تکفیری در دو دهه اخیر سبب شده که دین اسلام در دیدگاه عامه و به‌ویژه ملل غیرمسلمان دین جنگ و مردم مسلمان در هر جای جهان ملتی جنگ‌جو و جنگ‌طلب معرفی شوند؛ بنابراین ضرورت تبیین موضوع با روش و متد علمی و نشان دادن اهداف واقعی اسلام در حوزه دفاع با تکیه به منابع اصلی اسلام یعنی قرآن کریم و سنت نبوی از یک‌سو و برخی مناقشات موجود در تفسیر آیات جهادی در مورد جنگ تهاجمی یا دفاعی از سوی دیگر انجام این سیاق از پژوهش‌ها را ضروری می‌سازد. به‌عنوان نمونه برخی اسلام‌پژوهان متقدم مثل ابن تیمیه و محمد رشید رضا همه جنگ‌های پیامبر را دفاعی دانسته (ابن تیمیه، ۱۴۲۵: ق ۱۲۵) و (رشید رضا، ۱۴۲۱، ق ۲۱۵) و در نتیجه جهاد را در هر عصری واجب می‌دانند. همچنین برخی فقهای متقدم و متأخر شیعه به ضرورت جهاد ابتدایی تأکید دارند. ابو صلاح حلبی حضور امام عادل را برای مشروعیت جهاد ابتدایی شرط دانسته‌اند؛ (حلبی، ۱۴۰۳، ق: ۲۴۶) آیت‌الله مصباح یزدی جهاد ابتدایی در اسلام از ضروریات فقه اسلامی می‌داند (مصباح یزدی، ۱۳۸۳: ۱۳۹-۱۵۳) در کتاب تحریرالوسیله فتوای مشهور فقها مبنی بر شرط بودن اذن امام معصوم در مشروعیت جهاد ابتدایی مورد پذیرش قرار گرفته است. (موسوی خمینی (امام) ۱۳۷۹، ج ۱: ۳۴۳). از این رو پژوهش درباره جهاد و انواع و چرایی آن می‌تواند به شفافیت بیشتر مباحث کمک کند.

۱-۲- پیشینه پژوهش

در مورد جهاد و اهداف آن، آثار متعددی تدوین شده است. علی تقی زاده اکبری و مرتضی حسینی فاضل (۱۳۹۲) در مقاله اصالت جنگ یا صلح از منظر دین، با تأکید بر آیات قرآن کریم به بررسی نظرات عالمان دین در مورد اصالت جنگ و اصالت صلح پرداخته و نتیجه گرفته‌اند که اصل در روابط مسلمانان با حاکمیت کفر و شرک «جنگ» و اصل در روابط مسلمانان با عامه کافران و مشرکان «صلح» است. محمد مهدی کریمی نیا (۱۳۸۳) در مقاله‌ای با عنوان دیدگاه اسلام درباره همزیستی مسالمت‌آمیز، با دلایل تاریخی و روایی و عقلی بر ارجحیت صلح در اسلام نسبت به جنگ پرداخته است. معصومه سادات پیرمحمدی (۱۳۹۰) به مقایسه جنگ‌های صلیبی با ماهیت جهاد مسلمانان پرداخته است. ابوالفضل عزتی (۱۳۷۱) در مقاله‌ای مفهوم شهادت در اسلام و مسیحیت را مورد بررسی قرار داده است؛ و ابراهیمی و رکیانی (۱۳۸۵) در پژوهش خود مبانی فلسفی-

کلامی جنگ و جهاد از منظر ادیان را مورد بحث قرار داده است؛ یوسف موسوی محفوظی (۱۳۹۵) در پایان نامه کارشناسی ارشد با عنوان غزوات پیامبر (ص) در قرآن کریم به بررسی آراء مفسران قرآن کریم از همه فرقه‌های اسلامی پرداخته و وجوه موافقت و اختلافات موجود را بررسی کرده است. محمود کریمی و محمدرضا بخشی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان مفهوم شناسی «جهاد کبیر» نتیجه گرفته اندک، ابزاری که در جهاد کبیر استفاده می‌شود نظامی نیست، بلکه جهاد فرهنگی، جهاد اقتصادی، جهاد سیاسی و جهاد علمی مهم‌ترین عرصه‌های جهاد کبیر است. چنانکه مشاهده می‌شود پژوهش‌های پیشین مسائلی مانند اصالت صلح یا جنگ با حاکمیت‌های کفر و یا جامعه کفر مقایسه جهاد در اسلام با جنگ در ادیان دیگر مفهوم شهادت مبانی فلسفی و کلامی جهاد بررسی اختلاف آراء مفسران را مطرح نموده‌اند، یا بر جنبه‌های ایدئولوژیک جهاد تمرکز داشته‌اند. این مقاله با نگاهی تاریخی-تحلیلی و به طور مستقیم به هدف جنگ و جهاد در اسلام با توجه به ترتیب تاریخی نزول آیات جهادی قرآن در روند غزوات پیامبر به بررسی غایت جنگ می‌پردازد.

۲- تمهیدات نظری و مفهوم شناسی

۲-۱- جهاد

«جهاد» از ریشه «جَهَد و جُهَد» به معنای مشقّت و زحمت و همچنین به معنای توان و طاقت است و «جهاد» و «مجاهده» یعنی به کار بستن توان در دفع دشمن است (قرشی بنابی، ۱۴۱۲ ق: ۷۷-۷۸) از دیدگاه شرع مقدس، لفظ «جهاد» به جنگیدن و محاربه در راه خداوند، است؛ که با بذل و فداکاری جان و مال (فاضل مقداد، ۱۳۷۳، ج ۳: ۱۰۳) که به صورت‌های مختلف انجام می‌گیرد. در تعریف اصطلاحی جهاد گفته‌اند: «الْجِهَادُ شَرْعًا بَدْلُ النَّفْسِ وَالْمَالِ وَالْوَسْجِ فِي اَعْلَاءِ كَلِمَةِ الْاِسْلَامِ وَاِقَامَةِ شَعَائِرِ الْاِيْمَانِ» (نجفی، ۱۴۱۳، ج ۳: ۲۱) یعنی «ارزانی داشتن جان، مال و توانایی برای اعتلای کلمه اسلام و برپایی شعائر ایمان» واژه جهاد و مشتقات آن ۴۱ مرتبه در قرآن کریم آمده است (واعظ زاده خراسانی، ۱۳۸۸ ج ۱۰: ۲۰۵) منظور از جهاد در این پژوهش، نبرد نظامی مشروع در چارچوب دفاع از جامعه اسلامی است که در قرآن و سنت نبوی باهدف نهایی و کلی «جهاد» که شامل اهداف سیاسی، اخلاقی، اجتماعی دفاعی است.

۲-۲- غایت جهاد

«غایت» در لغت به معنای هدف، منظور، یا کمال و آرمان است (لغت‌نامه دهخدا

و فولادوند (۱۳۸۶: ۱۰۶) برای مثال، غایت علم می‌تواند کسب معرفت و شناخت باشد و غایت سیاست می‌تواند برقراری عدالت و رفاه عمومی باشد. از این رو منظور از غایت جنگ در اسلام هدف نهایی یا کمالی است که در «جهاد» دنبال می‌شود. به عبارت بهتر منظور از «غایت» هدف نهایی و فلسفه وجودی، جهاد است که بالاترین مرتبه بررسی چرایی جهاد و جنگ است.

جنگ در اسلام، با واژه «جهاد» شناخته می‌شود «جهاد» به عنوان مفهومی دینی با «جنگ» به عنوان پدیده‌ای عام و کلی، ماهیتاً متفاوت است. آیت‌الله نوری همدانی تفاوت بین جنگ و جهاد را در چند جهت دانسته‌اند. از نظر ایشان یکی از تفاوت‌های مهم «جهاد» به عنوان مفهومی الهی با «جنگ» به معنی عام کلمه در فرماندهی است. «لَا جِهَادَ إِلَّا مَعَ الْإِمَامِ الْعَادِلِ». جهاد به فرماندهی و اجازه پیغمبر یا امام معصوم یا کسی که مأذون از معصوم باشد انجام می‌شود دوم تفاوت در هدف است یکی از اهداف جهاد نجات مستضعفان از زیر سیطره‌ی مستکبران است و این کار را کسی می‌تواند انجام دهد که استضعاف فکری و فرهنگی، سیاسی، اقتصادی؛ و... را درک کرده و برای نجات مستضعفان از چنگال مستکبران اقدام کند. هدف دیگر، تحقق معروف یا زدودن منکر و برای اجرای عدالت است نوری همدانی، ۱۳۸۸، (eshia.ir/ htm)

۲-۳- آیات جهادی قرآن

بخش عمده‌ای از آیات قرآن و منابع روایی مسلمانان به موضوع جنگ و صلح اختصاص دارد منظور از آیات جهادی آن دسته‌ای است که به موضوع جهاد و جنگ در راه خدا می‌پردازد.

۲-۳-۱. جهاد ابتدایی، جهاد دفاعی،

جنگ به مفهوم کلی آن، همزاد و همراه تمدن بشری است در طول تاریخ دوره‌های صلح و جنگ به‌تنباب تکرار شده است و تلاش‌های فرهیختگان و فلاسفه صلح‌دوست برای زدودن جنگ راه به‌جایی نبرده است. برخی از فیلسوفان مانند افلاطون (۴۴۷-۳۷۲ ق.م) و نیز ارسطو (۳۴۸-۳۲۲ ق.م) بیشتر بر حقانیت و درستی جنگ تأکید کرده‌اند. برخی فلاسفه غرب، بر این باورند که عوامل اقتصادی جغرافیایی، اختلافات تاریخی، روان‌شناختی و... همه در شکل‌گیری جنگ دخیل هستند اما همگی ریشه در ذات انسان دارند (رحیمی روشن، ۱۳۹۷: ۷) در اسلام از جنگ با عنوان «جهاد» نام‌برده شده است. مفهومی دینی که با «جنگ» به عنوان پدیده‌ای عام تفاوت دارد. مشهور فقها با استناد

به آیات، جهاد را به دو نوع ابتدایی و دفاعی تقسیم کرده‌اند. جهاد ابتدایی تحت نظر معصومین (ع) حالتی است که مسلمانان نه برای دفع هجوم ظاهری دشمن، بلکه برای از بین بردن حاکمیت جهل، شرک و خرافه و گستردن دامنه توحید متوسل به قدرت نظامی شوند. به عبرت دیگر جهاد ابتدایی با کافران، مخالفان اسلام و افرادی صورت می‌گیرد که شهادتین را به علت عقیده باطل انکار می‌کنند. (حلبی، ۱۴۰۳ق، ۲۴۶) جهاد دفاعی جنگی است که برای دفاع از خود، جامعه یا سرزمین در برابر تهاجم دشمن انجام می‌شود. این نوع جنگ در قرآن و سنت پیامبر به عنوان یک وظیفه دینی است. بر اساس آیات قرآن (بقره ۱۹۰/ - ۱۹۱) جهاد دفاعی زمانی آغاز می‌شود که دشمن یورش آورده باشد و در چنین شرایطی، لزوم دفاع مشروع و مسلم است، هر دو نوع جهاد در آیات قرآن منعکس شده است. آیاتی که بر جهاد دفاعی تأکید می‌کنند مانند آیات ۳۹ و ۴۰ سوره حج و ۸ و ۹ سوره ممتحنه و آیاتی که بر جهاد ابتدایی اشاره دارند آیات ۱۹۳ سوره بقره، ۳۹ سوره انفال، ۵ و ۱۲۳ سوره توبه و ۱۶ سوره فتح. همچنین آیه ۲۹ سوره بقره دلالت بر مبارز با اهل کتاب دارد. علامه طباطبایی (ره) ذیل آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ» (انفال، ۲۴) می‌فرماید: «قتال در راه خدا چه به عنوان دفاع از مسلمین و از بیضه اسلام باشد و چه قتال ابتدایی باشد در حقیقت دفاع از حق انسانیت است» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۹۷)/جهاد ابتدایی نه تنها برای تحمیل عقیده نیست بلکه موافق آزادی عقیده و برای مهیاسازی آن است (جوادی آملی، ۱۳۸۱: ۱۶). جهادی که اسلام، مسلمین را به سوی آن خوانده جهاد به ملاک زور مداری نیست و نخواسته بازور و اکراه، دین را گسترش دهد، بلکه به ملاک حق مداری و برای زنده کردن حق و دفاع از توحید است (طباطبایی، همان: ۵۲۵) آیت‌الله سبحانی براین باور است که جهاد برای تحمیل و اجبار دیگران بر اسلام به عنوان یک عقیده صورت نمی‌گیرد، بلکه برای از بین بردن موانع، از طریق دعوت اسلامی و ابلاغ رسالت الهی به گوش‌های مردم است (سبحانی، ۱۳۹۷ / <https://eshia.ir>). شهید مطهری می‌گوید اسلام هم دین جنگ است و هم صلح هم قانون جنگ دارد هم قانون صلح هریک در جای خود و در شرایط ویژه خود موضوعیت می‌یابد (مطهری ۱۳۶۷: ۷۷-۷۸). در هردو صوت جهاد ابتدایی و دفاعی یک اصل مهم وجود دارد و آن جهاد برای رضای خدا است نه برای امیال و آرزوهای شخصی و تسلط انسانی بر انسان‌های دیگر. از این رو اسلام اگر گاهی جنگ را توصیه می‌کند برای گسترش رفاه و آزادی و برابری بشر است و برقراری صلح و ثبات همراه با

آزادی و برابری انسان‌ها از اهداف جنگ در اسلام است و علت قتال در اسلام جنگ افروزی دشمنان است نه کفر آن‌ها (برزونی، ۱۳۸۴: ۱۱۵). قرآن کریم، در آیات مختلف، مسلمین را از تجاوز و تعدی، نهی می‌کند و از جهادگران می‌خواهد که از ستمگری بپرهیزند. آیاتی که دعوت به قتال فی سبیل الله می‌کند، بلافاصله پس از دعوت به قتال، قید در راه خدا را نیز آورده است در آیه ۱۹۰ سوره بقره می‌خوانیم (وقاتلو فی سبیل الله الذین یقاتلونکم ولا تعدوان الله لایحب المعتدین) «در راه خدا با کسانی که با شما می‌جنگند نبرد کنید و از حد، تجاوز نکنید که خداوند تعدی‌کنندگان را دوست ندارد» این آیه دفاعی بودن جنگ در اسلام را سفارش می‌کند و مؤمنین را از تجاوز بازمی‌دارد.

۳- نگاهی به جامعه عصر بعثت

هنگامی که پیامبر دعوت خود را در مکه آغاز کرد قدرت سیاسی و اقتصادی شهر را دو گروه شیوخ قبایل و ثروتمندانی که از راه تجارت و رباخواری مال‌های فراوان اندوخته بودند و تلاش زیادی برای نگهداری آن‌ها داشتند. (شهیدی، ۱۳۸۱: ۳۲) جهل و نادانی، خرافه‌پرستی ظلم و قبیله‌گرایی و تعصب کورکورانه‌ی قبیله‌ای از خاصیت جامعه‌ی و بادیه‌نشین اعراب حجاز بود (قاسمی، ۱۳۹۲: ۷۴) در کنار این عوامل منفی برخی سنت‌های حضرت ابراهیم (ع) هنوز (گرچه تحریف شده) در بین اعراب مکه وجود داشت (همان، ۷۹) از جمله مهمانداری، انجام مناسک حج و سقایت حاجیان که از قبایل اطراف مکه برای زیارت خانه خدا می‌آمدند (مجلسی، بی‌تا: ۳۹) به‌طور کلی نخستین مسلمانان مکه از طبقات زیر تشکیل می‌شد. بردگان، بازرگانان متوسط و ثروتمند و بزرگ‌زاده‌هایی که به حکم سنت قبیله‌ای امید نداشتند روزی به ریاست برسند؛ و سرانجام کاسبان خرده‌پا که تحت فشار گروه‌های نخست بودند (شهیدی، ۱۳۸۱: ۲۵) فاصله زمانی از حضرت ابراهیم تا پیامبر اسلام باعث شده بود انواع انحرافات و نارسایی‌ها در بین اعراب مکه به وجود آید. قرآن تأکید می‌کند که اسلام در محیطی ظهور کرد که مدت‌های طولانی پیامبر در آن مبعوث نشده بود (جعفری، ۱۳۸۴: ۳۱) اعراب قبل از اسلام جز نظام قبیله‌گی، حکومتی مثل حکومت‌های متعارف جهان آن روز وجود نداشت و هر قبیله با فرهنگ خاص خود زیر نظر شیخ قبیله زندگی می‌کرد در فرهنگ جاهلی کاهنان و منجمان و جادوگران و فالگیران و شاعران و آشنایان به علم انساب عرب، به نوعی بر مردم حاکمیت داشته‌اند (همان: ۴۵) شعر، در بین اعراب جاهلی جایگاه خاصی داشت و محتوای آن را مدح، هجو، تغزل، مرثیه، وصف و تشبیه شکل می‌داد (شوقی، ۱۳۹۰: ۴) اعراب جاهلی

در داوری‌ها و کارهای خود به چیزی جز شعر و شاعر، رجوع نمی‌کردند. شعر برای آن‌ها وسیله‌ای برای ستیزه‌کردن، بیان مراد خود، مثل زدن، برتری جستن، سوگند خوردن، پیمان بستن، بزرگواری فروختن، عیب گرفتن و... بود (اليعقوبی، بی‌تا ج ۱، ۲۶۲). در جنگ‌های قبیله‌ای شاعران به حماسه‌سرایی می‌پرداختند و جنگجویان را به قتل و غارت تشویق می‌کردند از سویی دیگر روند این جنگ‌ها، احساس شاعرانه آنان را نیز برمی‌انگیخت. داستان این جنگ‌ها بانام «ایام العرب» در حافظه‌ها می‌ماند و وسیله تفاخر قبایل می‌شد. اگر قبیله‌ای شکست، می‌خورد منتظر فرصت انتقام می‌نشست تا در فرصتی دیگر دور دیگری از خشونت و جنگ را آغاز کند. قرآن کریم به این موضوع اشاره می‌کند که... دشمن یکدیگر بودید و خدا میان دل‌های شما، الفت ایجاد کرد، (آل عمران/ ۱۰۳) جنگ نه تنها بخش عمده‌ای از زندگی عرب جاهلی بود، بلکه از ارکان و مقومات زندگی در جزیره العرب به شمار می‌رفت. (دانشنامه جهان اسلام، <https://rch.ac.ir>) از این رو بخش مهم ادبیات دوران جاهلی به توصیف حماسه گونه (ایام العرب) اختصاص داشت.

پیامبر گرامی اسلام در چنین جامعه‌ای، روز دوازدهم یا هفدهم ربیع الاول سال عام الفیل یعنی ۵۱ قبل از هجرت در شهر مکه دیده به جهان گشود. با ظهور اسلام همه سنت‌های جاهلی رنگ باخت هم‌چنین کارکرد شعر نیز از ستایش شرک و توجیه و تهییج جنگ‌های بی‌پایان و متعصبانه قبیله‌ای به تبلیغ توحید تغییر کرد و عبارت «ایام الله» جای ایام العرب را گرفت. از نظر علامه طباطبایی، «ایام الله» زمان‌هایی است که امر خدا و آیات وحدانیت و سلطنت و روزهای ظهور رحمت و نعمت الهی، ظاهر می‌شوند همانند ایام مهم اقوام که به نام آن‌ها نسبت داده شده مثل ایام عرب «روز ذی‌قار»، «روز فجار» و «روز بعث» (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ۲۲-۲۳) این روزها نیز ایام الله نامیده شده است. پیامبر (ص) با آگاهی از جایگاه شعر در فرهنگ عرب از این هنر در نشر و گسترش اسلام بهره برد. حسان بن ثابت یکی از شاعرانی بود که نقش مهمی در امر تبلیغ اسلام ایفا کرد. او در سروده‌هایش از رسالت پیامبر اکرم (ص) جانب‌داری کرد و بسیاری از صحنه‌های تاریخ صدر اسلام را به زیبایی در قالب شعر به تصویر کشید. ابن اسحاق به نقش حسان ابن ثابت در اسلام آوردن بنی تمیم در قالب محاجه و مشاعره‌ای که با شاعران این قبیله رخ داد اشاره کرده است. ابن هشام، ۵۰۴: ۱۳۷۳-۵۰۵ بنابراین، جنگ یکی از ویژگی‌های جامعه عرب قبل از اسلام بود و بر پایه انتقام‌جویی و شرک شکل می‌گرفت، با ظهور اسلام با تشریح «جهاد» به عنوان دفاع از توحید و

عدالت، تغییر ماهیت یافت و معیارهای جدیدی برای نبرد تعریف شد. در طول دوران پس از بعثت تا هجرت و آغاز حکم جهاد با مشرکان، پیامبر مأموریت خود را در سه مرحله انجام داد (جعفری، ۱۳۸۴: ۸۶) در سه سال نخست، دعوت به اسلام به شکل پنهانی بود در این مدت با کسانی که آمادگی روحی و روانی داشتند مذاکره می‌شد به اسلام دعوت می‌شدند. در مراحل اولیه دعوت پنهانی علی (ع) اولین کسی بود که اسلام را پذیرفت (ابن هشام، ۱۳۷۳: ۱۱۷) در مرحله بعد خویشاوندان مخاطب دعوت پیامبر بودند و سرانجام در مرحله دعوت عمومی که پیامبر مأمور شد همگان را به اسلام دعوت کند از این مرحله به بعد آزار مشرکان بر پیامبر و نومسلمانان شدت گرفت که هجرت جمعی از آنان به حبشه، (ابن هشام، ۱۳۷۳: ۱۵۰) و محصور شدن رسول خدا در شعب ابی طالب و ... از آن جمله است. سرانجام مشرکان تصمیم به قتل پیامبر (ص) گرفته و پیامبر (ص) به دستور خداوند و با توجه به فراهم شدن زمینه پذیرش آن جناب در مدینه، مکه را به قصد مدینه و ترک کرد. سال نخست هجرت سال بنیان گذاشتن حکومت اسلامی است با ورود پیامبر به مدینه، بین مسلمانان عقد اخوت بست دو مفهوم «مهاجر» و «انصار» شکل گرفت. (ابن هشام، ۱۳۷۳: ۲۴۲) سه قبیله یهود ساکن اطراف مدینه بنی قینقاع، بنی نضیر و بنی قریظه در پیمانی که با پیامبر بستند متعهد به دفاع از مدینه در برابر دشمن مشترک شدند.

۴- آیات کلی و عام در مورد جنگ و جهاد

آیات جهادی قرآن را می‌توان به دودسته طبقه‌بندی کرد. اول آیاتی به تناسب هر غزوه نازل شده است. دوم، آیات عمومی که اختصاصی به غزوه خاصی ندارد بلکه دارای پیام‌های کلی در مورد لزوم جهاد مانند تنظیم اصول جنگ و صلح در بستر اخلاق و ارزش‌های دینی و دفاع از حق و مقابله با ظلم و ستم است.

جهاد در قرآن به عنوان پاسخی مشروع به تجاوز و حفظ امنیت مؤمنان بیان شده است. آیه ۱۹۰ از سوره بقره بیان می‌دارد: «با کسانی که با شما می‌جنگند در راه خدا بجنگید، ولی [از حدود] تجاوز نکنید؛ چراکه خداوند متجاوزان را دوست ندارد» (بقره، ۱۹۰) قرآن کریم صلح و آشتی را بر جنگ مقدم می‌داند جنگ را به عنوان یک اقدام اضطراری می‌پذیرد و می‌فرماید: «اگر دشمنان به صلح گراییدند، تو نیز بدان گرای و بر خدا توکل کن که او شنوا و داناست.» (انفال/ ۶۱) این آیه هدف اصلی جهاد، تأمین صلح و عدالت می‌داند و توصیه می‌کند هرگاه زمینه صلح عادلانه فراهم شود، باید از جنگ دست برداشت. قرآن با اشاره به امداد الهی به مسلمانان یادآوری می‌کند که اگر خدا را یاری کنید، شمارا یاری می‌کند (محمد/

۷) از نظر قرآن، نیروی اصلی در جهاد، ایمان و نصرت الهی است و پیروزی در میدان نبرد بارو حیه می معنوی و تلاش در راه خدا تضمین می شود. یکی از اهداف جهاد در قرآن، از بین بردن فتنه و فراهم کردن زمینه آزادی عقیده برای مردم و پایان دادن به ظلم و ایجاد شرایطی است که در آن مردم بتوانند بر اساس آزادی، دین و ایمان خود را انتخاب کنند. (بقره/۱۹۳) لذا قرآن تأکید دارد که در حین جهاد باید اصول اخلاقی و انسانی رعایت شود و از خشونت های بی رویه یا تهاجم بی دلیل پرهیز شود. آیه ۱۴۸ سوره نسا در این مورد بیان می دارد «خداوند بلندگفتن سخن بد را دوست ندارد، مگر از کسی که به او ظلم شده باشد.» (نساء/۱۴۸) پیام این آیه این است که حتی در بستر جنگ، رفتار ظالمانه و غیرانسانی از جانب مسلمانان جایگاهی ندارد.

قرآن در سوره آل عمران آیه ۲۰۰ مسلمانان را به استقامت در برابر دشواری ها و پابندی به ایمان و عدالت در برابر دشمنان دعوت می کند و می فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده اید! صبر کنید و پایداری ورزید و برای دفاع آماده شوید...» (آل عمران/۲۰۰) این آیه به ما می گوید که پیروزی در جهاد، نیازمند استقامت، برنامه ریزی و تقوا است. بر اساس آیات قرآن هدف جهاد باید خالصانه برای خدا و برقراری عدالت باشد، نه برای بهره برداری های دنیوی یا منافع شخصی «کسی که پاداش دنیا را بخواهد، بداند که پاداش دنیا و آخرت نزد خدا است؛ و خدا شنوا و بیناست.» (نساء/۱۳۴) قرآن کریم برای کسانی که با نیت خالصانه در راه خدا جهاد می کنند، وعده پاداش عظیم داده است «هرگز کسانی را که در راه خدا کشته شده اند، مرده مپندار، بلکه زنده اند و نزد پروردگارش روزی داده می شوند.» (آل عمران/۱۶۹) جهاد و شهادت در راه خدا، بالاترین درجات ایمان را به همراه دارد و مجاهدان از مقام والای الهی برخوردار خواهند بود.

۵- آیات جهادی سال اول هجری

با تشکیل حکومت «دفاع» که از لوازم حکومت است مجاز دانسته شد. از نظر علامه طباطبایی، آیه ۳۹ و ۴۰ سوره حج، اولین آیاتی است که در آن ها به مسلمانان اجازه جهاد با مشرکان داده شده است (طباطبایی، ۱۳۹۲ ق، ج ۱۴: ۳۸۲) در بخشی از آیه ۴۰ سوره حج حکمت تشریح جهاد که همان دفاع از جان و مال و... است بیان گردیده است (همان: ۳۸۵) آیه ۴۰ سوره حج، می فرماید: «کسانی که از خانه هایشان به ناحق رانده شدند گناهشان جز این نبود که می گفتند پروردگار ما خداست» در این آیه مؤمنین مظلومانی خوانده شده اند که بدون هیچ جرمی از شهر و دیار خود رانده شده اند لذا دفاع مردم از منافع حیاتی خود را یک امر طبیعی می دانند.

۶- آیات جهادی سال دوم هجرت (غزوات بدر و بنی قینقاع)

۶-۱- غزوه بدر

پیش از غزوه بدر درگیری‌های کوچکی بین مشرکان و مسلمانان شکل گرفت. در یکی از این درگیری‌ها دو نفر از مشرکان کشته شدند و دارایی‌های کاروان به تصاحب درآمد. این واقعه روز اول ماه رجب بود که از ماه‌های حرام شمرده می‌شد (مجلسی، بیتا: ۳۳۷) اقدام به جنگ در ماه‌های حرام بسیار نکوهیده بود از این رو مشرکان دست به سرزنش مسلمانان زدند در پاسخ به آنان آیه ۲۱۷ سوره بقره نازل شد. در این آیه قرآن کریم جنگ در ماه حرام را گناهی بزرگ دانسته ولی جلوگیری از راه خدا و کفر ورزیدن نسبت به او و هتک احترام مسجدالحرام و اخراج ساکنان آن را نزد خداوند مهم‌تر دانسته و تأکید می‌کند که ایجاد فتنه، حتی از قتل بالاتر است.^۱ (بقره، ۲۱۷) و بدین سان به صورت رسمی، اجازه دفاع حتی در ماه‌های حرام صادر شد. علامه طباطبایی، بر اساس این تحلیل، حکم شرعی «جهاد» را فرعی از همان امر طبیعی «جنگ» دانسته که با یافتن رنگی دینی عاملی برای حفظ دین خدا هم به شمار رفته است (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج ۱۴: ۳۸۵) ایشان از این آیه چنین استنباط کرده که در ادیان الهی پیش از اسلام نیز حکم دفاع وجود داشته است (طباطبایی، ۱۳۹۲، ج ۱۴: ۳۸۶). این آیات که قبل از غزوه بدر نازل شد نقشه راه مسلمانان و حکومت نوپای مدینه را برای دفاع ترسیم کرد.

اولین برخورد جدی مسلمانان با مشرکین در روز هفدهم رمضان سال دوم هجری برابر با ۲۵ اسفند سال دوم هجری خورشیدی در منطقه «بدر» روی داد. قرآن کریم، در سوره انفال به غزوه بدر می‌پردازد از جمله در آیات ۵-۶ که می‌فرماید: «همان‌گونه که خدا تو را به حق از خانه (به سوی میدان بدر)، بیرون فرستاد، درحالی که گروهی از مؤمنان ناخشنود بودند ولی سرانجامش پیروزی بود!» (انفال/ ۵) «آن‌ها پس از روشن شدن حق، باز با تو مجادله می‌کردند» (انفال/ ۶). گروهی از مسلمانان تمایل داشتند با کاروان تجاری قریش روبه‌رو شوند اما با سپاه جنگی قریش روبه‌رو شده بودند... «و شما دوست می‌داشتید که کاروان (غیرمسلح) برای شما باشد ولی خداوند می‌خواهد حق را با کلمات خود تقویت و ریشه کافران را قطع کند؛ از این رو شمارا برخلاف میل‌تان بالشرک قریش درگیر

۱. (مبنای ترجمه همه آیات) مکارم شیرازی ناصر (۱۳۷۳) ترجمه قرآن کریم چاپ: دوم انتشارات دارالقرآن الکریم، قم.

ساخت و آن پیروزی بزرگ نصیبتان شد» (انفال ۷) اشاره آیه به خواست مسلمانان قبل از جنگ مبنی بر تصرف کاروان قریش و موقعیت جدیدی بود که کاروان را از دست دادند و حال می باید بجنگند به نوعی دورنگری را توصیه می کند و سطحی نگری را رد می نماید.

در این جنگ امداد الهی نصیب مسلمانان شد که قرآن در آیات ۹ و ۱۲ به آن اشاره کرده است «به خاطر بیاورید، زمانی را (که از شدت ناراحتی در میدان بدر)، از پروردگارتان کمک می خواستید و او خواسته شما را پذیرفت و من شما را با یک هزار از فرشتگان، یاری نمود» (انفال ۹) و در ادامه می فرماید: و هنگامی که پروردگارت به فرشتگان وحی کرد ... کسانی را که ایمان آورده اند، استوار سازید. به زودی در دل کافران ترس خواهیم افکند (انفال/ ۱۲) در آیه ۱۷ انفال برای اینکه مسلمین از این پیروزی مغرور نشوند می فرماید: «و شما نکشتید بلکه خدا کشت و تو نیفکندی بلکه خدا افکند و بدین وسیله مؤمنان را به آزمایشی نیکو بیازماید و قطعاً خدا شنوای داناست» (انفال/ ۱۷) خداوند در این آیه یادآور می شود که پیروزی با خداست و به عده و عده نیست. در سوره آل عمران: آیه ۱۳: به تفاوت تعداد نیروهای مسلمانان و مشرکان و یاری الهی اشاره دارد: «در دو گروهی که (در میدان جنگ بدر)، با هم روبه رو شدند، نشانه برای شما بود: یک گروه، در راه خدا نبرد می کرد؛ و جمع دیگری که کافر بود، در حالی که آن ها (گروه مؤمنان) را با چشم خود، دو برابر آنچه بودند، می دیدند» (آل عمران/ ۱۳) پیروزی در غزوه بدر روحیه جهادی مردم مدینه را تقویت کرد؛ زیرا با تکیه بر ایمان دشمنی را شکست داده بودند که سه برابر آنان بود. اثر معنوی این پیروزی چنان بود که نسل های بعد به آن افتخار می کردند که پدران آن ها در بدر حاضر بوده اند (شهیدی، ۱۳۸۱: ۷۵) تدبیر در این آیات فلسفه دفاع، استقامت در سختی های مبارزه، امداد و نصرت الهی را نشان می دهد.

۶-۲- غزوه بنی قینقاع

بنی قینقاع نخستین قبیله از یهودیان بود که پیمان را شکنی کرده و به ستیزه روی آورد (واقعی، ۱۳۶۱، ج ۱، ۱۲۷). غزوه بنی قینقاع در روز پانزدهم شوال سال دوم، برابر با ۲۴ فروردین سال سوم هجری خورشیدی آغاز شد و در اول ذی القعدة (واقعی، المغازی، ۱۳۶۱ ج ۱: ۱۲۷) برابر با هشتم اردیبهشت سال سوم هجری خورشیدی پایان یافت. پس از پیروزی مسلمانان در جنگ بدر، بنی قینقاع به موفقیت مسلمانان حسادت کردند و پیمان خود با پیامبر (ص) را نقض نمودند (ابن اثیر، ۱۳۸۵ ق، ج ۲: ۱۳۷) پیامبر (ص) برای اتمام حجت، در بازار بزرگ بنی

قینقاع حاضر شد و لزوم پایبندی آن‌ها به پیمان بسته شده را گوشزد کرد و فرمود، باقی ماندن یک پیمان دوطرفه است. (واقعی، ۱۳۶۱: ۱۲۷ و سبحانی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۵۱۳) اما آن‌ها با بی‌اعتنایی به سخنان پیامبر (ص) روی به تهدید آوردند و گفتند: ای محمد تو را فریب ندهد برخورد با گروهی که علمی از جنگ نداشتند اگر با ما جنگ نمایی خواهی دانست که ما مردان جنگیم. (واقعی، ۱۳۶۱، ج ۱، ۱۲۷) در پی این تهدید، آیه ۱۲ سوره آل عمران نازل شد که می‌فرماید: «بگو کافران را که به زودی مقلوب خواهید شد از مسلمانان و محشور خواهید شد به سوی جهنم و بد جایی است برای شما» (آل عمران/ ۱۲) این آیه می‌تواند به وعده شکست برای کسانی اشاره داشته باشد که پیمان شکنی می‌کنند و به دشمنی با مسلمانان می‌پردازند؛ چنانکه در آیه ۵۸ انفال می‌خوانیم: «و هرگاه (با ظهور نشانه‌هایی)، از خیانت گروهی بیم داشته باشی (که عهد خود را شکسته، حمله غافلگیرانه کنند)، به‌طور عادلانه به آن‌ها اعلام کن که پیمان‌شان لغو شده است؛ زیرا خداوند، خائن را دوست نمی‌دارد» (انفال/ ۵۸) شیخ طوسی این آیه را در مورد غزوه بنی قریظه دانسته (محقق، ۱۳۸۴: ۳۹۰) اما واقعی نظر بر این دارد که آیه ۵۸ سوره انفال درباره طایفه بنی قینقاع نازل شده و به خاطر همین آیه پیامبر (ص) به سوی آنان حرکت کرد (همان) و قلعه‌های آنان را محاصره کرد. سرانجام عبدالله بن اُبی وساطت کرد و با اصرار او پیامبر به خروج آن‌ها از مدینه و عدم مجازات آنان راضی شد (مجلسی، بی‌تا: ۳۶۵) در مورد این اقدام عبدالله بن اُبی آیه ۵۲ سوره مائده نازل شد که می‌فرماید «می‌بینی که کسانی در دل‌هایشان بیماری است و در (دوستی با آنان) شتاب می‌کنند و می‌گویند می‌ترسیم حادثه ناگواری برسد امید است خدا از جانب خود فتح یا امر دیگری را پیش آورد تا آنان از آنچه در دل خود نهفته دارند پشیمان شوند» (مائده/ ۵۲) در نهایت این طایفه از یهود از مدینه خارج شدند درون مایه و روح آیت‌هایی که در غزوه بنی قینقاع نازل شده به لزوم «وفای به عهد» و نحوه برخورد با «پیمان‌شکنان» و منافقان اختصاص دارد.

۷- سال سوم هجرت و غزوه احد

غزوه احد روز هفتم شوال سال سوم هجرت (ابن سعد، ۱۳۷۴ ج ۲: ۳۴) و (طبری، ج ۳، ۱۰۲۴) برابر با ششم فروردین سال چهارم خورشیدی در دامنه کوه احد رخ داد. ابوسفیان به تلافی شکست در جنگ بدر، پس از یک سال تدارک سپاه و با ساماندهی قریش و قبایل دیگر در قالب یک سپاه سه هزار نفری عازم مدینه شد. بسیاری از آیات سوره آل عمران به‌طور مستقیم به غزوه احد و درس‌هایی که از آن می‌توان آموخت، می‌پردازند. واقعی آیه ۳۶ سوره انفال را در مورد فعالیت‌های

اقتصادی قریب و پس انداز سود آن برای جنگ با مسلمانان می‌داند که بیان می‌دارد: «آن‌ها که کافر شدند، اموالشان را برای بازداشتن (مردم) از راه خدا خرج می‌کنند؛ اما مایه حسرت و اندوهشان خواهد شد؛ و سپس شکست خواهند خورد؛ و...» (انفال/۳۶) پیامبر (ص) پس از آگاهی از حرکت سپاه مشرکان به حسب وظیفه الهی که می‌فرماید «در کارها، با آنان مشورت کن! اما هنگامی که تصمیم گرفتی، (قاطع باش! و) بر خدا توکل کن! زیرا خداوند متوکلان را دوست دارد» (آل عمران، ۱۵۹) تصمیم به مشورت گرفت و در نهایت تصمیم به دفاع در خارج شهر گرفته شد. (ابن هشام، ۱۳۷۳: ۳۲۴) تعداد مسلمانان ۱۰۰۰ نفر بود که ۳۰۰ نفر از آنان به سرکردگی عبدالله بن ابی منافق، از نیمه را بازگشتند. این سرپیچی و سرپیچی عده دیگری از سربازان در حفاظت از تنگه احد باعث شکست سپاه اسلام شد.

آیه ۱۲۱ آل عمران به آماده‌سازی مسلمانان برای جنگ احد و نقش پیامبر (ص) در سازمان دهی نیروها و برخی از اتفاقات اولیه جنگ اشاره دارد و بیان می‌کند: «یاد کن زمانی را که (در جنگ احد) بامدادان از پیش کسانت بیرون آمدی تا مؤمنان را برای جنگیدن در مواضع خود جای دهی و خداوند شنوا و داناست» (آل عمران، ۱۲۱) در ادامه بخشی از آیات این سوره به شکست اولیه مسلمانان و علت این شکست (نافرمانی از دستور پیامبر) و اهمیت صبر و استقامت در راه خدا می‌پردازد. «و سستی نورزید و اندوهگین مشوید و اگر مؤمن باشید شما برترید» (آل عمران/ ۱۳۹). این آیه به مسلمانان توصیه می‌کند که در مواجهه با سختی‌ها و شکست‌ها، سست نشوند و ایمان خود را حفظ کنند؛ و در آیه ۱۴۱ آل عمران می‌فرماید: «... و تا خدا کسانی را که ایمان آورده‌اند خالص گرداند و کافران را نابود سازد» (آل عمران/ ۱۴۱). این آیه به این نکته اشاره دارد که جنگ‌ها و سختی‌ها، وسیله‌ای برای آزمایش و خالص‌سازی مؤمنان هستند. شایعه شهادت پیامبر در گرماگرم جنگ بعضی از فراریان مسلمان را به فکر انداخت که عبدالله بن ابی را واسطه قرار دهند که برای آن‌ها از ابوسفیان امان بگیرد (جعفری، ۱۳۸۴، به نقل از ج ۲۰ بحار النوار) و خداوند در آیه ۱۴۴ آل عمران مسلمانان را مورد عتاب قرار داد. «... و محمد جز فرستاده‌ای که پیش از او هم پیام برانی آمده و گذشتند، نیست. آیا اگر او بمیرد یا کشته شود از عقیده خود برمی‌گردیدی؟ و هر کس به عقب برگردد، هرگز زبانی به خدا نمی‌رساند و خدا سپاسگزاران را پاداش خواهد داد» (آل عمران/ ۱۴۴) این آیه به شایعه کشته شدن پیامبر (ص) در جنگ احد و تأثیر آن بر روحیه مسلمانان اشاره دارد و به آن‌ها یادآوری می‌کند که ایمان خود را به خدا حفظ

کنند، خداوند به فرار مسلمانان نیز اشاره دارد و می‌فرماید: «آنگاه که می‌گریختید و به کس نمی‌پرداختید و پیامبر شمارا از پشت سر فرامی‌خواند پس غمی بر شما افزوده می‌شد اکنون اندوه آنچه را از دست داده‌اید با رنجی را که به شما رسیده است مخورید خدا به هر کاری که می‌کنید آگاه است» (آل عمران/ ۱۵۳) در ادامه آیات آیتی هستند که علاوه بر بررسی دقیق علت شکست مسلمانان، به عفو الهی برای خطاهای آن‌ها و اهمیت مشورت و مهربانی در رهبری می‌پردازند. از جمله، آیه ۱۵۲ همین سوره که می‌فرماید: «و به یقین، خدا وعده خود را به شما راست گردانید، آنگاه که به فرمان او آنان را [به سختی] می‌کشتید تا اینکه سست شدید و در کار [جنگ] به نزاع پرداختید و پس از آنکه آنچه را دوست می‌داشتید [از پیروزی] به شما نشان داد، نافرمانی کردید. برخی از شما خواهان دنیا بودید و برخی از شما خواهان آخرت. سپس شمارا از آنان منصرف ساخت تا شمارا بیازماید و بی‌گمان از شما درگذشت و خدا بر مؤمنان صاحب فضل است» (آل عمران/ ۱۵۲) این آیه به طور واضح به علت شکست مسلمانان در جنگ احد اشاره دارد. فراریان مسلمان از عمل خود شدیداً ناراحت بودند اما خداوند آن‌ها را بخشید (جعفریان، ۱۳۷۸: ۵۲۸) و طی آیه ۱۵۵ آل عمران چنین فرمود: «روزی که دو گروه (در احد) باهم روبه‌رو شدند کسانی که از شما به دشمن پشت کردند در حقیقت جز این نبود که به سبب پاره‌ای از آنچه (از گناه) حاصل کرده بودند شیطان آنان را بلغزانید و قطعاً خدا از ایشان درگذشت زیرا خدا آمرزگار و بردبار است» (آل عمران/ ۱۵۵) علی‌رغم سستی، نزاع و نافرمانی از دستور پیامبر (ص) پس از پایان جنگ، پیامبر (ص)، با فراریان برخورد تند نکرد و بر آن‌ها خشم نگرفت این مسئله در تقویت روحیه مسلمانان بسیار مؤثر بود. خداوند در آیه ۱۵۹ آل عمران، به این مسئله اشاره کرده است «پس به برکت رحمت الهی، با آنان نرم خوش‌شدی و اگر تندخو و سخت دل بودی از پیرامون تو پراکنده می‌شدند پس از آنان درگذر و برایشان آمرزش بخواه و در کارها با آنان مشورت کن و چون تصمیم گرفتی بر خدا توکل کن زیرا خداوند توکل‌کنندگان را دوست دارد» (آل عمران/ ۱۵۹). این آیه به اهمیت مهربانی و مشورت در رهبری اشاره دارد و به پیامبر (ص) توصیه می‌کند که از خطاهای مسلمانان در جنگ احد درگذرد و با آنان مشورت کند. این آیات تنها بخشی از آیاتی هستند که به غزوه احد اشاره دارند. با مطالعه و تدبر در این آیات، می‌توان درس‌های ارزشمندی در مورد صبر، استقامت، سنت‌های ثابت الهی، سختی‌های جنگ، سلسله مراتبی و فرمان‌پذیری اطاعت از فرماندهی و اهمیت مشورت آموخت.

۸- سال چهارم هجرت و غزوه بنی نضیر

غزوه بنی نضیر در بیست و دوم ماه ربیع الاول سال چهارم هجری برابر با ۱۳ شهریور سال چهارم خورشیدی رخ داد. علت آن، پیمان شکنی و توطئه یهودیان بنی نضیر برای قتل پیامبر (ص) بود از سوی دیگر تبادل اطلاعات بین آن قبیله و مشرکان مکه ادامه داشت (جعفری، ۱۳۸۴: ۲۱۶). پس از اثبات عهدشکنی آن ها قلعه های آنان به محاصره درآمد و به آنان ده روز فرصت داده شد که مدینه را ترک کنند. پس از تسلیم برای خروج از مدینه اجازه داده شد که هر یک به اندازه یک بار شتر از اموال خود را برداشته و مدینه را ترک کنند (مجلسی، بی تا: ۳۸۷) آیات سوره حشر در قرآن کریم به طور خاص به غزوه بنی نضیر می پردازد از جمله در آیه ۲ بیان می دارد: «اوست کسی که میان اهل کتاب کسانی را که کفر ورزیدند در نخستین اخراج (از مدینه) بیرون کرد و گمان نمی کردید که بیرون روند و خودشان گمان داشتند که دژهایشان در برابر خدا مانع آن ها خواهد بود خدا از آنجایی که تصور نمی کردند در دل هایشان بیم افکند به طوری که خود به دست خود و به دست مؤمنان خانه هایشان را خراب می کردند پس ای دیده وران عبرت بگیرید» (حشر/ آیه ۲) این آیه به صراحت به اخراج یهودیان بنی نضیر از مدینه اشاره دارد و بیان می کند که این امر، مجازاتی از جانب خداوند برای پیمان شکنی آن ها بود. (جعفریان، ۱۳۷۸: ۵۴۶) در جریان محاصره بنی نضیر فرمان قطع درختان آن ها صادر شد. این کار برای برخی مسلمانان سوال برانگیز بود اما قرآن اشاره دارد که این امر به فرمان خدا بوده است تا آن ها را از دفاع و ماندن ناامید کند (حشر/ آیه ۵)

اموالی که از اخراج شدگان بنی نضیر به جامانده بود عمدتاً زمین ها و مزارع آنان بود چون بدون جنگ در اختیار مسلمانان قرار گرفته بود مخصوص پیامبر بود و دیگران در آن سهمی نداشتند. مگر با صلاحدید خود پیامبر. آیه ۶ و ۷ سوره حشر در این باره می فرماید: «و آنچه را خدا از آنان به رسم غنیمت عاید پیامبر خود گردانید (شما برای تصاحب آن) اسب یا شتری نتاختید ولی خدا فرستادگانش را بر هر که بخواهد چیره می گرداند و خدا بر هر کاری تواناست» (حشر، آیه ۶) «آنچه خدا از [دارایی] ساکنان شهرها به پیغمبرش بازگرداند، از آن خدا و از آن پیامبر و خویشاوندان [او] و یتیمان و بینوایان و درراه مانده است تا میان توانگران شما دست به دست نگردد؛ و آنچه را پیامبر به شما داد، بگیرید و از آنچه شمارا منع کرد، بگذرید» (حشر/ ۷) روح این آیات عدالت و برابری اجتماعی است؛ و توصیه می کند که اموال به دست آمده، باید بین نیازمندان و مستحقان تقسیم شود تا ثروت در جامعه به طور عادلانه توزیع شود.

قرآن کریم در آیه ۱۱ و ۱۲ سوره حشر به فعالیت منافقان اشاره کرده که در پیمان شکنی بنی نضیر مؤثر بودند. «مگر کسانی که به نفاق برخاستند ندیدی که به برادران اهل کتاب خود که از در کفر درآمدند می گفتند اگر اخراج شدید حتماً با شما بیرون خواهیم آمد و علیه شما هرگز از کسی فرمان نخواهیم برد و اگر با شما جنگیدند حتماً شما را یاری خواهیم کرد و گواهی می دهد که قطعاً آنان را دروغ گو یافتند اگر یهود اخراج شوند آن ها با ایشان بیرون نخواهند رفت و اگر علیه آنان جنگی درگیرد (منافقان) آن ها را یاری نخواهند کرد و اگر یاری شان کنند حتماً در جنگ پشت خواهند کرد» (حشر/ ۱۱ - ۱۲) این آیات به وعده های دروغین منافقان به یهودیان بنی نضیر برای حمایت از آن ها اشاره دارد و بیان می کند که منافقان هرگز به وعده های خود عمل نخواهند کرد. به طور کلی آیاتی که در مورد غزوه بنی نضیر نازل شده به نکوهش عهدشکنی، رویه منافقان و پوچ بودن وعده های آنان، حق پیامبر در مورد غنائم و عدالت اجتماعی پرداخته است.

۹- سال پنجم هجرت و غزوات احزاب و بنی قریظه.

غزوه خندق یا غزوه احزاب یکی از وقایع مهم دوران پیامبر اسلام (ص) است که در قرآن کریم نیز به آن اشاره شده است. برخی از سیره نگاران و تاریخ نویسان مثل واقفی، ابن سعد، جنگ احزاب را روز سه شنبه هشتم ذی قعدة تا ۲۳ ذی قعدة سال پنجم هجری (ابن سعد، ۱۳۷۴ ج ۲: ۶۳ - واقفی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۳۲۹) سه شنبه ۱۳ فروردین تا چهارشنبه ۲۸ فروردین سال ششم تا خورشیدی دانسته اند محرک اصلی جنگ احزاب، یهودیانی بنی نظیر و بنی قینقاع تبعید شده به منطقه خیبر، پیشنهاد حمله به مدینه را مطرح کردند و مشرکان قریش نیز این پیشنهاد اتحاد را پذیرفتند. یهود با اینکه اهل کتاب و موحد بودند اما به باورهای توحیدی خود پشت کردند و در پاسخ سوال ابوسفیان که ما بهتریم یا محمد؟ گفتند که مسلم است که شما بهترید (واقفی ۱۳۶۱، ج ۲: ۳۳۱). قرآن کریم با سرزنش آنان می فرماید: آیا ندیدی کسانی را که بهره ای از کتاب (خدا) به آنان داده شده، (با این حال)، به بت پرستان ایمان می آورند و درباره کافران می گویند: «آن ها، از کسانی که ایمان آورده اند، هدایت یافته ترند»؟! (نساء/ ۵۱). علاوه بر مشرکان قریش و یهود، قبایل دیگر اعراب با آن ها همراه شدند و سپاه عظیمی به ظرفیت ۱۰ هزار نفری به سوی مدینه حرکت کردند. نتیجه شورای نظامی پیامبر تصویب پیشنهاد سلمان فارسی مبنی بر حفر خندق در شمال مدینه بود که شهر را از هجوم دشمن که چندین برابر مسلمانان بودند محافظت کند. در

کنار محاصره و خطر هجوم یهود بنی قریظه از داخل مدینه، تبلیغات و جنگ روانی منافقین نیز مشکل دیگری بود که مسلمانان با آن مواجه بودند. قرآن کریم با اشاره به تلاش‌های تفرقه افکانانه منافقان می‌فرماید: «و هنگامی که منافقان و کسانی که در دل‌هایشان بیماری است می‌گفتند خدا و فرستاده‌اش جز فریب به ما وعده‌ای ندارند» (احزاب/ ۱۲ و ۱۳) و چون گروهی از آنان گفتند «ای مردم مدینه دیگر شمارا جای درنگ نیست برگردید» و گروهی از آنان از پیامبر اجازه خواستند و می‌گفتند «خانه‌های ما بی حفاظ است» ولی بی حفاظ نبود آن‌ها جز گریز از جهاد چیزی نمی‌خواستند (جعفریان، ۱۳۷۸: ۵۶). در ادامه آیه ۱۸ سوره‌ی احزاب می‌گوید: «خداوند کارشکنان و (مانع شونده‌گان) شما و آن کسانی را که به برادرانشان می‌گفتند (نزد ما بیایند) و جز اندکی به جنگ روی نمی‌آورند خوب می‌شناسد» (احزاب/ ۱۸) گفته می‌شود یکی از تازه‌مسلمانان بنام نعیم بن مسعود که مشرکان و یهود از اسلام او خبری نداشتند توانست اتحاد بین آن‌ها را از بین ببرد (واقعی، ۱۳۶۱: ۳۶۱) سرانجام پس از یک ماه محاصره و عدم توان عبور از خندق و هم‌چنین کشته شدن یکی از شجاعان آنان بنام «عمر بن عبدود» در نبرد تن‌به‌تن با امام علی (ع) و نیز وقوع طوفان سهمگینی که اردوگاه آنان را در هم کوبید، شب‌هنگام سپاه دشمن اطراف خندق را تخلیه کرد و دست به عقب‌نشینی زدند. بدین گونه بزرگ‌ترین خطر نظامی از مدینه و دولت نوپای اسلامی رفع شد. خداوند در سوره احزاب آیه ۹ از کمک خود به مسلمانان یاد کرده است. «ای کسانی که ایمان آورده‌اید نعمت خدا را بر خود به یاد آورید آنگاه که لشگرهایی به سوی شما آمدند، پس بر سر آن‌ها تند بادی و لشگرهایی که آن‌ها را نمی‌دیدید فرستادیم و خدا به آنچه همواره بیناست». (احزاب/ ۹) این آیه لطف و امداد الهی را در جنگ خندق یادآوری می‌کند.

قرآن در آیاتی چند به نقش ایمان و اتحاد میان مسلمانان در برابر دشمنان تأکید کرده و وعده نصرت الهی را می‌دهد. آیه ۲۵ سوره احزاب جزو آیات کلیدی درباره این غزوه است که به پیروزی مسلمانان بدون درگیری عمده اشاره دارد؛ «و خدا کافران (شرکت‌کننده در جنگ خندق) را در حالی بازگرداند که به پیروزی و غنیمتی دست نیافتند» (احزاب/ ۲۵) و تعدادی از آیات به توصیف وضعیت مسلمانان در جنگ خندق می‌پردازند، از جمله وحشت آنها از کثرت مشرکان، آزمون ایمان آنان، همبستگی آن‌ها تحت رهبری پیامبر اسلام (ص) و سختی‌های جنگ لذا می‌فرماید: «[به یاد آورید] زمانی که آن‌ها از طرف بالا و از طرف پایین بر شما وارد شدند؛ و زمانی که چشم‌ها از شدت وحشت خیره شده و جان‌ها به لب رسیده

بود و گمان‌های گوناگون [بدی] درباره خدا می‌بردید! در آن هنگام، مؤمنان در آزمایش قرار گرفتند و سخت متزلزل شدند» (احزاب/ ۱۰ و ۱۱) در یک نگاه کلی، آیات جهادی سوره احزاب به شرایط جنگ، اتحاد دشمنان علیه مسلمانان، وضعیت دشوار مسلمانان، اهمیت امداد الهی، سختی‌ها و آزمایش‌های مؤمنان در برابر دشمنان، نقشه‌های شکسته شده مشرکان و احزاب؛ و شکست دشمن بدون درگیری گسترده و نقش عوامل معنوی (مانند ایجاد رعب) مورد تأکید قرار گرفته است که نشان‌دهنده عمق تهدید و درعین حال پیروزی با یاری خداوند است که در این جنگ به مسلمانان عطا شد.

در همان روز فرار احزاب و سپاه قریش پس از نماز ظهر اعلام شد نماز عصر در محله بنی قریظه ادا خواهد شد عملکرد یهود بنی قریظه بسیار خیانت‌آمیز بود گرچه با تدابیر مسلمانان اتحاد آن‌ها با مشرکان بر هم خورد و فرصت همراهی عملی را پیدا نکردند؛ اما رها کردن آن‌ها بعد از این خیانت اشتباه سیاسی - نظامی بود زیرا آن‌ها در سخت‌ترین شرایط مسلمانان، پیمان شکنی کردند. پرچم سپاه اسلام به دست امام علی (ع) داده شد سپاه اسلام در برابر دژهای محکم آن‌ها موضع گرفتند در همان ساعات نخست جنگ با تبادل تیر و سنگ از طرف یهود و اهانت به حضرت رسول (واقعی، ۱۳۶۱: ۳۷۷) آغاز شد. محاصره بنی قریظه ۱۵ یا ۲۸ روز ادامه یافت سرانجام آن‌ها به مشورت با ابولبابه که در دوران جاهلیت هم پیمان آن‌ها بود رضایت دادند او نیز در مشورت با آن‌ها خواستار تسلیم آن‌ها شد و با اشاره به گلوی خود به آن‌ها فهماند که کشته خواهند شد اما بلافاصله پشیمان شد و به مسجد رفت تا قبول توبه‌اش از سوی خداوند خود را به ستون مسجد بست. بعد از شش روز قبولی توبه او از طرف فرشته وحی در قالب آیه ۱۰۲ توبه ابلاغ شد: «و دیگری هستند که به گناهشان اعتراف کردند و کار شایسته را باکاری دیگر که بد است درآمیخته‌اند امید است خدا توبه آن‌ها را بپذیرد که خدا آمرزنده و مهربان است» (توبه/ ۱۰۲)

۱۰- سال نهم هجرت، بیعت رضوان،

با تثبیت قدرت اسلام بر مدینه و اطراف آن، پیامبر خدا در اول ماه ذی قعدة سال ششم هجرت برابر با ۲۵ اسفند سال ششم هجری خورشیدی همراه با ۱۴۰ نفر (که در مورد رقم آن‌ها تفاوت نظرهایی وجود دارد) به جهت زیارت عمره مفرده عازم مکه شدند. قریش تصمیم گرفتند از ورود پیامبر به مکه جلوگیری کنند در مقابل پیامبر پیام فرستاد قصد جنگ ندارد بلکه هدف انجام مناسک حج است (جعفریان، ۱۳۸۷: ۵۸۲) گروهی برای ابلاغ پیام به مکه اعزام شدند بازگشت

دیرهنگام آن‌ها شایعه کشته شدن آن‌ها را تقویت کرد. پیامبر برای تقویت روحیه مسلمانان و ایجاد روحیه مقاومت مسلمانان را به بیعت مجدد فراخواند این بیعت بنام بیعت «رضوان» معروف شد. گفته شده است علت این نام‌گذاری این بود که خداوند رضایت و خشنودی خود را در سوره فتح از آن اعلام داشت (المیزان، / quran.anhar.ir) و فرمود: به راستی خداوند، هنگامی که مؤمنان زیر آن درخت با تو بیعت کردند از آنان خشنود شد و آنچه در دل هایشان بود بازشناخت و بر آنان آرامش فرو فرستاد و پیروزی نزدیکی به آنان پاداش داد و نیز غنیمت‌های فراوانی خواهند گرفت و خداوند همواره نیرومند و سنجیده کار است (فتح/ ۱۸ و ۱۹). پس از بیعت رضوان و مذاکرات و رفت‌وآمدهای هیئت‌های مذاکره‌کننده دو طرف قرارداد صلحی منعقد شد که بر اساس آن تا ده سال بین قریش و مسلمانان صلح برقرار می‌شد و مسلمانان سال بعد به زیارت‌خانه خدا می‌آمدند و برخی شرایط دیگر مانند عدم کمک به دشمنان یکدیگر این پیمان تا ده سال خاطر مسلمین را از بزرگ‌ترین دشمن خود آسوده می‌کرد و سال بعد می‌توانستند مراسم حج را انجام دهند و علاوه بر آن این پیمان نشان‌دهنده این بود که قریش دولت مدینه را به رسمیت شناخته است در واقع یک پیروزی بزرگ بود و خداوند درباره آن فرمود «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا» (فتح، ۱) برخی از صحابه پیامبر در مورد این صلح تردیدهایی ابراز داشتند. قرآن کریم به این شبهات پاسخ داد «قطعاً خداوند از مؤمنان، هنگامی که در زیر آن درخت با تو بیعت کردند، خشنود شد؛ خدا آنچه را در دل هایشان [از صداقت و ایمان] بود دانست و آرامش را بر آنان نازل کرد و فتح نزدیکی به آن‌ها پاداش داد؛ و غنیمت‌های فراوانی که به دست می‌آورند؛ و خداوند توانمند و حکیم است.» (فتح / ۱۸-۱۹) در این آیه نیز خداوند وعده غنائم فراوان و پیروزی را به مؤمنان می‌دهد که برخی مفسرین مثل سید قطب به دلیل اینکه فتح خیر نزدیک‌ترین غنیمتی بود که بعد از حدیبیه به دست آمد. این آیه را مربوط به غزوه خیبر می‌دانند (سید قطب، ۱۳۸۶: ۹۲۲) خواست مسلمانان برای زیارت کعبه، سال هفتم به حقیقت پیوست و مسلمانان با امنیت و آسودگی خاطر وارد حرم الهی شدند و اعمال حج را به جا آوردند.

دوره چهارم
شماره دوم
پیاپی: ۸
پاییز و زمستان
۱۴۰۴

۱۱- سال هفتم هجری و آیات مربوط غزوه خیبر

با پیروزی بر بنی قریظه اکنون مدینه به طور کامل در اختیار مسلمانان بود. جریان صلح حدیبیه خطر کفار قریش را خنثی کرده بود و تنها خطر برای مسلمانان قلعه‌های خیبر بود که در فاصله‌ای دورتر از مدینه قرار داشت با توجه به سابقه خیانت سه گروه یهود اطراف مدینه، یکی پس از دیگری، (بنی قینقاع، بنی نظیر،

بنی قریظه) برخوردار نظامی بین اسلام و یهود خیبر اجتناب ناپذیر بود. غزوه خیبر یکی از مهم‌ترین نبردهای دوران پیامبر اکرم (ص) بود که در سال هفتم هجری میان مسلمانان و یهودیان ساکن قلعه‌های خیبر رخ داد. در ادامه آیات مربوط به این غزوه را ذکر خواهیم کرد.

پیامبر (ص) در اوایل محرم سال هفتم (ابن هشام، ۱۳۷۳ ج ۲: ۳۲۸) برابر با ۲۴ اردیبهشت سال هفتم هجری خورشیدی روانه خیبر شد. تاریخ فتح خیبر ۲۴ رجب سال ۷ ق برابر با نهم آذر سال هفتم خورشیدی ذکر شده است. پس از فرمان بسیج سپاه برخی افراد ضعیف‌الایمان که در حرکت به سمت مکه در جریان حدیبیه همراهی نکرده بودند برای شرکت در جنگ خیبر اعلام آمادگی کردند. قرآن در این باره در آیه ۱۵ سوره فتح به سرزنش آن‌ها پرداخته و فرموده است: «چون به قصد گرفتن غنائم روانه شدید به زودی برجای ماندگان خواهند گفت بگذارید ما هم به دنبال شما بیاییم این‌گونه می‌خواهند دستور خدا را دگرگون کنند بگو هرگز از پی ما نخواهید آمد آری خدا از پیش درباره شما چنین فرموده پس به زودی خواهند گفت نه بلکه بر ما رشک می‌برید (نه چنین است) بلکه جز اندکی در نمی‌یابند» (فتح، ۱۵). رسول خدا بر پایه این آیه و از آنجا که نیت ایشان جهاد و برداشتن موانع از سر راه یگانه‌پرستی بود خواست آن‌ها که رنگ و بوی اعراب جاهلی داشت و مدام در پی کسب غنائم بودند مخالفت کرد و از همراهی آن‌ها با سپاه اعزامی به خیبر خودداری نمود (جعفریان، ۱۳۷۸: ۶۰۴) در این آیات رضایت خداوند از مسلمانانی که در بیعت رضوان شرکت کردند و وعده‌ی فتح قریب‌الوقوع به آن‌ها داده شد، بیان شده است. در این جنگ غنائم زیادی به دست مسلمانان افتاد و وعده خدا تحقق یافت که در آیه ۲۰ سوره فتح به آن اشاره شده است «و خدا به شما غنیمت‌های دیگری وعده داده است که به زودی آن‌ها را خواهد گرفت و این پیروزی را برای شما پیش خواهد انداخت و دست‌های مردم را از شما کوتاه خواهد کرد تا برای مؤمنان نشانه‌ای باشد و شمارا به راه راست هدایت کند» (فتح / ۲۰) این آیه به اموالی اشاره دارد که بدون درگیری گسترده (جنگ معمول) به دست مسلمانان افتاد. سرانجام پس از فتح قلاع مستحکم خیبر یهود تسلیم شده و مقرر شد با دادن مالیات به مدینه بروی زمین‌های خودکار کنند. منطقه فدک نیز در آن نزدیکی بدون جنگ فتح شد بنابراین به شخص پیامبر اختصاص داشت و ایشان آن را به حضرت فاطمه (س) بخشید. آیات مرتبط با غزوه خیبر در سوره فتح آمده و به رضایت خداوند از بیعت مؤمنان و وعده فتح خیبر و غنائم آن اشاره شده است. در این آیات،

خداوند از امداد خود، سکینه و آرامش برای مؤمنان و عطای غنائم فراوان سخن می‌گوید.

۱۲- سال هشتم هجرت و آیات مربوط به فتح مکه و غزوه حنین.

فتح مکه در بیستم رمضان سال هشتم هجرت برابر با هشتم دی ماه سال هشتم شمسی رخداد. نقض صلح حدیبیه، توسط قریش، مقدمه‌ای شد که پیامبر تصمیم بگیرد که با فتح مکه خطر مشرکان قریش را برای همیشه دفع کند... یکی از سپاهیان پیامبر به نام «حاطب» خبر حرکت سپاه اسلام را طی نامه‌ای به قریش اطلاع داد پیامبر از طریق فرشته وحی مطلع شد. امام علی (ع) و زبیر مأمور شدند تا خود را قاصد برسانند و نامه را بگیرند خداوند در نکوهش این عمل در آیه اول سوره ممتحنه (مکارم شیرازی و آشتیانی، ۱۳۷۴، ج ۲۴، ۹) چنین فرمود: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید دشمن من و دشمن خود را به دوستی نگیرید حال آنکه قطعاً به آن حقیقت که برای شما آمده کافرند و پیامبر و شما را از مکه بیرون می‌کنند که چرا به خدا و پروردگارتان ایمان آورده‌اید و اگر برای جهاد برای من و در را خشنودی من بیرون آمده‌اید پنهانی با آن رابطه‌ی دوستی برقرار می‌کنید؟ درحالی‌که من به آنچه پنهان داشتید و آنچه آشکار نمودید دانانترم و هرکس از شما چنین کند قطعاً از راه درست منحرف شده است» (ممتحنه، ۱/).

سپاه اسلام بانظم خاصی به طرف هدف پیش می‌رفت در نزدیکی مکه ابوسفیان با عباس عموی پیامبر به خدمت حضرت رسول (ص) رسید و به ناچار مسلمان شد؛ و مکه با درگیری‌های جزئی و پراکنده به تصرف درآمد. گروه‌گروه، مردم مکه و اطراف آن اسلام را پذیرفتند مشهور است که پس از فتح مکه خداوند سوره نصر را در این باره فرو فرستاد و بیان داشت: «هنگامی که یاری خدا و پیروزی فرارسد و ببینی مردم گروه‌گروه وارد دین خدا می‌شوند، پروردگارت را تسبیح و حمد کن و از او آمرزش بخواه که او بسیار توبه پذیر است» (نصر/۳-۱) در اینجا «استغفار» به معنی ذکر و عبادت آمده است سران قریش که سال‌ها بر ضد پیامبر اقدام کرده بودند همه بخشوده شدند و اسلام را هرچند به ظاهر پذیرفتند. علامه طباطبایی نزول سوره نصر را بعد صلح حدیبیه و قبل از فتح مکه می‌داند. (طباطبایی، ۱۳۹۴، ج ۲، ۶۴۹، ۲۰) اما سید قطب در تفسیر خود با عنوان فی ضلال القرآن سوره نصر را در مورد فتح مکه دانسته است (سید قطب، ۱۳۸۶: ۹۸۱-۹۸۲).

بافاصله کمی از فتح مکه غزوه حنین با مشرکان قبیله هوازن در منطقه‌ای به همین نام در نزدیکی مکه در دهم شوال سال هشتم هجرت برابر با هشتم بهمن سال هشتم شمسی رخ داد. (ابن سعد، ۱۳۷۴، ج ۲، ۱۵۰) در این غزوه، حدود

دو هزار نفر از مردم تازه‌مسلمان مکه و جمله سران آن‌ها، مانند صفوان بن امیه، ابوسفیان بدون تمایل قلبی به پیروزی پیامبر (ص) و بیشتر برای دیدن نتیجه جنگ و بهره‌مندی از غنائم، همراه شده بودند. مشرکان قبیله هوازن و قبیله ثقیف که در شکاف‌های دره و اطراف آن کمین کرده بودند، یک باره به مسلمانان حمله کردند. تازه‌مسلمانان مکه که جلودار سپاه اسلام بودند و فرار کردند (سید قطب، ۱۳۸۶: ۴۱۳) پس از شکست اولیه با ندای پیامبر و تلاش‌های عباس عموی پیامبر، فراریان لیبیک‌گویان و شتابان از هر سوی نزد رسول خدا بازگشتند، (ابن سعد، ۱۳۷۴، ج ۲، ۱۵۱) سرانجام این جنگ پیروزی سپاه اسلام بود همراه با غنائم فراوان (همان: ۱۵۵)

قبل از نبرد حنین برخی از صحابه که شمار فراوان مسلمانان را دیدند گفتند، امروز مغلوب نمی‌شویم. (ابن سعد، ۱۳۷۴، ج ۲، ۱۵۰) آیات ۲۵ و ۲۶ سوره توبه در بازه غزوه حنین نازل شده است. (سید قطب، ۱۳۸۶: ۴۱۳) که می‌فرماید: «خداوند در مواقف بسیاری شمارا یاری کرد و مخصوصاً در روز جنگ حنین که کثرت تان شمارا به شگفتان آورده بود، اما کاری برایتان نساخت و زمین با همه فراخی‌اش بر شما تنگ شد و سرانجام پا به فرار نهادید» (توبه/۲۵) و در ادامه در آیه بعد بیان می‌دارد: «انگاه خدا سکینه خود را بر پیغمبرش و بر مؤمنان نازل نمود و لشکریانی که شما نمی‌دیدید فرو فرستاد و کسانی را که کافر بودند عذاب کرد و همین است کیفر کافران» (توبه/۲۶). پیامبر هنگام تقسیم غنائم، نخست به اشراف قریش از جمله معاویه و فرزندانش و قبایل عرب در قالب «مؤلفه القلوب» سهم داد تا دل‌های آنان و قومشان را به اسلام متمایل سازد (ابن سعد، ۱۳۷۴، ج ۲، ۱۱۶) این موضوع بر گروهی از انصار گران آمد و زبان به طعن و اعتراض گشودند. قرآن در این باره می‌فرماید: «و در میان آن‌ها کسانی هستند که در (تقسیم) غنائم به تو خرده می‌گیرند؛ اگر از آن (غنائم، سهمی) به آن‌ها داده شود، راضی می‌شوند؛ و اگر داده نشود، خشم می‌گیرند؛ خواه حق آن‌ها باشد یا نه» (توبه/۵۸) پیامبر در جمع انصار سخنانی ایراد کرد و ایشان را شرم‌منده و خشنود ساخت و در حق آنان دعا فرمود. پذیرش توبه فراریان سپس خداوند بعد از آن توبه هر کس را بخواهد (و شایسته بداند)، می‌پذیرد و خداوند آمرزنده و مهربان است (توبه/۲۷)

۱۳- سال نهم هجرت و غزوه تبوک

سال نهم هجرت اسلام در سراسر شبه جزیره عربستان گسترش یافته بود و برعکس سابق مشرک بودن عیب بزرگی شمرده می‌شد (جعفری، همان: ۲۶۷) اکنون دیگر دشمنان اسلام که ممکن بود برای جامعه اسلامی تهدید باشند خارج

از شبه جزیره عربستان بودند. غزوه تبوک اولین برخورد سپاه اسلام با رومیان بود اما منجر به جنگ نشد. گرچه پیش تر در سریه موته نیز بین اسلام و روم برخورد نظامی صورت گرفته بود. این سفر بزرگ جنگی در فصل گرما اتفاق افتاد (واقعی، ۱۳۶۱: ج ۳: ۷۵۴) و آزمون بزرگی بود برای مسلمانان بود. پس از اطلاع پیامبر از تجمع سپاه روم در اطراف شهر حمص به تجهیز سپاه پرداخت و مقصد حرکت را اعلام کرد. (همان). قرآن کریم در سوره توبه آیات متعددی را درباره این حرکت فرستاده است که سختی های این سفر ضعف ایمان برخی مسلمانان و تخلف منافقان را نشان می دهد «ای کسانی که ایمان آورده اید شمارا چه شده است که چون به شما گفته می شود در راه خدا بسیج شوید کندی به خرج می دهید. آیا به جای آخرت به زندگی دنیا دل خوش کرده اید؟ متاع زندگی دنیا در برابر آخرت جز اندکی نیست اگر شما بسیج نشوید خداوند شمارا به عذابی دردناک عذاب می کند و گروهی دیگر به جای شما می آورد و به او زبانی نخواهد رسید و خدا به هر چیزی تواناست» (توبه / ۳۸ - ۳۹) در ادامه آیه پس از انتقاد به سستی مسلمانان در آیه ۴۱ به آن ها امر می شود که سبک بار و گرانبار برای جهاد بیرون روند اما درعین حال به کسانی که عذر شرعی دارند مثل بیماران اجازه عدم شرکت در جهاد داده می شود سبک بار و گرانبار بسیج شوید و با مال و جانتان در راه خدا جهاد کنید. اگر بدانید، این برای شما بهتر است... (توبه، / ۴۱) و در آیه ۹۱ همین سوره توبه معذوران از جنگ را مشخص می کند. (توبه، آیه: ۹۱) در مورد بهانه جویی منافقان، قرآن کریم اشارات صریحی دارد و می فرماید «اگر آن ها (راست می گفتند و) اراده داشتند که (به سوی میدان جهاد) خارج شوند، وسیله ای برای آن فراهم می ساختند! ولی خدا از حرکت آن ها کراهت داشت؛ از این رو (توفیقش را از آنان سلب کرد؛ و) آن ها را (از جهاد) بازداشت؛ و به آنان گفته شد: «با «قاعدین» (کودکان و پیران و بیماران) بنشینید!» (توبه/ ۴۶) بهانه جویی های بازماندگان به صورت های مختلف عنوان می شد. از خطر به فتنه افتادن با دیدن زنان زیبای رومی! (واقعی، ۱۳۶۱: ج ۳: ۷۵۵) تا رسیدن میوه ها و فصل برداشت محصول و... قرآن به این بهانه ها این گونه پاسخ داده است. بعضی از آن ها می گویند: «به ما اجازه ده (تا در جهاد شرکت نکنیم) و ما را به گناه نیفکن!» آگاه باشید آن ها (هم اکنون) در گناه سقوط کرده اند؛ و جهنم، کافران را احاطه کرده است!» (توبه/ ۴۹) در ادامه مطلب به تفکر منافقان اشاره شده است که اگر مسلمانان شکست بخورند آن ها با خودداری از جنگ خود را نجات داده اند و خوشحال می شوند از اینکه احتیاط لازم را به جا آورده اند

دوره چهارم
شماره دوم
پیاپی: ۸
پاییز و زمستان
۱۴۰۴

و از این طریق به مسلمانان نیشخند می‌زنند در برابر این خوشحالی منافقان، خداوند به پیغمبرش وعده می‌دهد که «بگو جز آنچه خدا برای ما مقرر کرده هرگز به ما نمی‌رسد او سرپرست ماست و مؤمنان باید تنها به خدا توکل کنند» (توبه، ۵۰/). در نهایت باتدبیر نبی اکرم به منافقان اجازه شرکت در جهاد داده نشد و این عذر و بهانه باعث شد که خداوند به رسولش دستور دهد از آنان در هیچ جنگ دیگری نیز استفاده نکند. (توبه، ۸۳/). پس از بازگشت پیامبر از سفر تبوک آن‌ها با عذر و بهانه می‌خواستند عدم همراهی خود را توجیه کنند؛ اما از دید قرآن عذر آن‌ها قابل پذیرش نیست... «گاهی که به سوی آنان بازگردید برای شما عذر می‌آورند بگو عذر نیاورید که هرگز از شما باور نخواهم کرد خدا ما را از خبرهای شما آگاه گردانیده و به زودی خدا و رسولش اعمال شما را خواهند دید آنگاه به سوی دانای نهنان و آشکار بازگردانده می‌شوید و از آنچه انجام می‌دهید به شما خبر می‌دهد» (توبه/۹۴) در مقابل آیات نورانی قرآن از مهاجران و انصار که در سفر تبوک شرکت کردند ستایش می‌کند و می‌فرماید: «به یقین، خدا بر پیامبر و مهاجرین و انصار که در آن ساعت دشوار (در جنگ تبوک) از او پیروی کردند ببخشد بعد از آن که چیزی نمانده بود که دل‌های دسته‌ای از آنان منحرف شود. باز برایشان ببخشد» (توبه، آیه ۱۱۷) چراکه او نسبت به آنان مهربان و رحیم است؛ بنابراین، آیات جهادی سوره توبه خداوند بر آزمایش مسلمانان، نفاق منافقان، تحمل شداید جهاد، لغو پیمان با مشرکان بخشش توبه‌کنندگان و پاداش رزمندگان و... تأکید دارد.

۱۴- نتیجه‌گیری

در این مقاله تلاش براین بود که با نگاهی کلی به آیاتی که درباره غزوات پیامبر نازل شده است غایت جنگ در اسلام مورد بازخوانی قرار گیرد. گفتیم که جنگ و خونریزی برای اسلام هدف نبوده و نیست اما پس از طی همه راه‌های مسالمت‌آمیز به عنوان آخرین راه حل و آن نیز برای برداشتن موانع فیزیکی و عقیدتی از سر راه مردم تجویز شده است و سپس انتخاب یا عدم انتخاب اسلام آزادانه در اختیار مردم بوده است. چنانکه مردم ایران در طول سه قرن اول هجری به مرور به اسلام گرویدند. در هیچ موردی دیده نشده که آیه‌ای از قرآن امر به واداشتن دیگران به پذیرش اسلام به صورت اجبار داشته باشد کار نبی اعظم (ص) عرضه اسلام و غزوات آن بزرگوار دفاعی و برای حفظ جامعه نوپای اسلام بوده است. به عبارت بهتر آیات درباره جهاد واژه (در راه خدا) را با خود همراه دارد. اسلام برای گسترش ثروت و ریاست شخصی یا گروهی دست به جنگ نزده

است اسلام هنگامی که غرایز شخصی و حیوانی را نفی می کند در واقع بزرگ ترین ابزارهای جنگ را از سر راه برداشته است؛ بنابراین به ناچار گاهی جنگ لازم است چون صاحبان زور به آسانی دست از مانع تراشی در راه گسترش حق بر نمی دارند کما اینکه مشرکان مکه چنین بودند. منظور از گسترش حق در واقع گسترش جامعه توحیدی است. در جامعه توحیدی است که در سایه توحید همه حقوق سیاسی اجتماعی آحاد جامعه تأمین می گردد.

جهاد در اسلام وسیله ای برای رسیدن به بالاترین درجات معنوی و رضایت خداوند است. آیات جهادی قرآن در کنار ارائه قوانین مربوط به دفاع و جنگ، بر عدالت، اخلاق، تلاش برای تحقق صلح و آزادی و اتکای به خداوند تأکید دارند. جنگ در نگاه قرآن هرگز هدف نیست، بلکه وسیله ای است برای دفاع از حق، پایان دادن به ظلم و برقراری عدالت و صلح. با توجه به آیات جهادی قرآن، می توان اهداف جنگ در اسلام را از منظر الهی و اخلاقی به طور دقیق تعیین کرد. قرآن کریم جنگ را به عنوان آخرین راه حل و صرفاً در شرایط خاصی تجویز کرده است و همیشه آن را به رعایت عدالت، اخلاق و اهداف متعالی محدود می کند. لازم به ذکر است که در تاریخ اسلام، حکومت هایی مثل امویان عباسیان و... از مفهوم جهاد در مسیر امیال شخصی و قدرت طلبی سوء استفاده هایی کرده اند که نمونه های امروزی آن را می توان گروه های تکفیری جنگ های فرقه ای دانست که نمونه بارز تعدی از اهداف اسلام در جهاد و با تعالیم قرآن در تضاد است و ارتباطی با اسلام ناب ندارد. از تحلیل آیات جهادی، اهداف هفت گانه ای مانند دفاع، ریشه کنی ظلم، برقراری عدالت، امنیت، صلح پایدار، نیت خالص و سعادت بشری را می توان استخراج کرد که در جدول ذیل تنظیم می شود.

ردیف	اهداف	آیات نمونه مرتبط	نمونه غزوات
۱	دفاع از حق و جلوگیری از تجاوز اسلام جنگ را به عنوان دفاع تجویز کرده چنانچه آیات نخست هنگامی نازل شد که مسلمانان از خانه های خود اخراج شدند.	(انفال آیات ۶-۵) حج، آیه ۴۰-۳۹ (بقره ۱۹۱)	غزوات بدر، احد و...
۲	ریشه کن کردن ظلم و فتنه قرآن کریم بر غم اینکه جنگ دفاعی را تجویز می کند اما تعدی و زیاده روی را جایز نمی داند	(بقره، آیه ۱۹۳) (آل عمران، آیه ۲۰۰) (توبه آیات ۳۸ و ۳۹)	تبوک

ردیف	اهداف	آیات نمونه مرتبط	نمونه غزوات
۳	برقراری عدالت و صیانت از ارزش‌های انسانی، اسلام جنگ‌هایی که بانگیزه‌های مادی یا دنیا طلبانه انجام می‌شود را مردود می‌داند و بر قراری عدالت اجتماعی و صیانت از ارزش‌های انسانی تأکید دارد.	(آل عمران، آیه ۱۶۹) (حشر، آیات ۱-۷)	غزوات بنی نضیر و حنین
۴	مقابله با خیانت و نقض پیمان، ایجاد صلح پایدار بازگرداندن و استمرار امنیت اجتماعی.	(انفال: آیه ۵۸) (مائده، آیه ۵۲) (حشر آیات ۲-۵-۱۱-۱۲)	غزوات بنی قینقاع، بنی نضیر و بنی قریظه.
۵	نیت جهاد در اسلام فی سبیل الله است پیروزی‌ها از آن خدا است. عده و عده قدرت نظامی مسئله‌ای فرعی است. قرآن مسلمانان از مغرور شدن پس از پیروزی‌ها منع می‌کند.	(انفال، آیه ۱۷) (آل عمران: آیات ۱۳-۱۲۱-۱۳۹-۱۴۴) (۱۵۳) و (فتح، آیه ۱)، (توبه/۲۶)	غزوات احد، حنین، فتح مکه
۶	عدم تعدی و زیاده‌روی، رعایت اصول اخلاقی، پذیرش پیشنهاد واقعی صلح و تأکید بر همفکری و مشورت.	(بقره، آیه ۱۹۰) (نسا آیه ۹۰) (آل عمران آیه ۱۵۹)	غزوه احد
۷	جنگ در اسلام برای گسترش توحید و سعادت بشری است، وسیله است نه هدف، جنگ یک اقدام اضطراری و همیشه صلح و آشتی را بر جنگ مقدم است جنگ دفاعی تجویز می‌شود اما تعدی و زیاده‌روی ممنوع است.	(انفال، آیه ۶۱)	صلح حدیبیه

منابع

قرآن کریم

۱. ابراهیمی، ورکیانی محمد (۱۳۸۵) مبانی فلسفی- کلامی جنگ و جهاد از منظر ادیان، آینه معرفت دوره ۵، شماره ۳ - شماره پیاپی ۳۱ صفحات ۴۴-۷۵
۲. ابن سعد (محمد بن سعد) (۱۳۷۴) طبقات الکبری جلد دوم، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران انتشارات چاپ گستر.
۳. ابن هشام، عبدالملک (۱۳۷۳) سیرت رسول الله، ترجمه رفیع الدین بن اسحاق بن محمد همدانی (قاضی ابرقو) ویرایش جعفر مدرس صادقی تهران، نشر مرکز.
۴. الیعقوبی؛ احمد بن ابی یعقوب (بی تا) تاریخ الیعقوبی، ج ۱، مؤسسه و نشر فرهنگ اهل بیت (ع). قم.
۵. برزونی، محمدعلی (۱۳۸۴). اسلام اصالت جنگ یا صلح؟ مجله حقوقی بین المللی شماره ۳۳. صفحات ۷۳-۱۵۷.
۶. تقی زاده اکبری، علی و حسینی فاضل، مرتضی (۱۳۹۲) اصالت جنگ یا صلح از منظر دین با تأکید بر آیات قرآن کریم، دوره ۱، شماره ۱ - شماره پیاپی صفحه ۱۳۸-۱۶۳
۷. جعفری یعقوب (۱۳۸۴) تاریخ اسلام از منظر قرآن، قم، انتشارات نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری، در دانشگاه ها.
۸. جعفریان، رسول (۱۳۸۷) سیره رسول خدا، ج ۱، چ چهارم، قم، انتشارات دلیل ما.
۹. جنگ در نزد عرب دوره جاهلی، دانشنامه جهان اسلام، قابل دسترسی در: <https://rch.ac.ir/article/7552/Details>
۱۰. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۱). انسان و آزادی، رواق اندیشه. قم، صداوسیما جمهوری اسلامی، ش ۷-۲۶ صفحات ۷-۲۶
۱۱. حاتمی احمد، ۱۳۶۳ جنگ و صلح از دیدگاه قرآن، انتشارات سپاه، تهران،
۱۲. حلبی، ابو صلاح (۱۴۰۳ ق) الکافی فی الفقه، محقق: رضا استادی، انتشارات مکتب امام امیرالمؤمنین (ع) اصفهان.
۱۳. حرانی دمشقی، ابن تیمیه. (۱۴۲۵ ق). رساله فی قتال الکفار. بی جا، بی تا.
۱۴. رحیمی روشن حسن (۱۳۹۷) بررسی اجمالی اهداف و ماهیت جنگ در اسلام و دیگر ادیان و مکاتب، فصلنامه مدیریت و پژوهش های دفاعی، سال هفدهم، شماره ۸۶، صفحات ۱-۲۸
۱۵. رشید رضا، محمد. (۱۴۲۱ ق). تفسیر المنار، قم: دارالفکر
۱۶. سبحانی، جعفر ۱۳۸۵ فروغ ابدیت: تجزیه و تحلیل زندگی پیامبر اکرم (ص) بوستان کتاب قم.
۱۷. سبحانی، جعفر، درس خارج فقه، ۹۷/۱۰/۱۹ قابل دسترسی در: <https://eshia.ir/feqh/archive/text/971019/sobhani/feqh>
۱۸. سید قطب (۱۳۸۶) فی ضلال القرآن، چاپ دوم، ترجمه مصطفی خرم دل، انتشارات احسان.
۱۹. شهیدی سید جعفر (۱۳۸۱) قیام امام حسین، چاپ بیستم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۲۰. شوقی ضیف (۱۳۹۳) تاریخ ادبی عرب العصر الجاهلی، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو تهران انتشارات امیرکبیر
۲۱. طباطبایی، محمدحسین، (۱۳۷۴) ترجمه تفسیر المیزان، جلد های ۲ و ۱۲ ترجمه، سید محمدباقر، موسوی همدانی چاپ: پنجم، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۲۲. طباطبایی، محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، نسخه الکترونیکی، قابل دسترسی در: <https://htn.14245-quran.anhar.ir/tafsirfull>
۲۳. عزتی، ابوالفضل (۱۳۷۱) مقایسه بین مفهوم شهادت در مسیحیت و اسلام، مجله حوزه، دوره ۹، شماره ۵۲ - شماره پیاپی ۵۲ صفحه ۱۶۳-۱۷۹

۲۴. فاضل، مقداد، (۱۳۷۳) کنزالعرفان فی فقه القرآن، محقق: محمدباقر شریف زاده و محمدباقر بهبودی، انتشارات مرتضوی تهران.
۲۵. قاسمی حامد، مرتضی (۱۳۹۲) آداب و رسوم جاهلیت از منظر قرآن، فصلنامه حبل المتین، شماره ۳ صفحات ۷۴ ت ۹۲.
۲۶. فولادوند عزت الله (۱۳۸۶) بحثی درباره غایت فلسفه، دوماهنامه بخارا سال دهم شماره ۲، شماره پیاپی ۶۰، صفحات ۱۰۶-۱۱۸
۲۷. قرشی بنابی، علی اکبر (۱۴۱۲ ق) قاموس قرآن، ج دوم، چاپ ششم، انتشارات دارالکتب الاسلامیه تهران.
۲۸. قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی (۱۳۷۳) ترجمه قرآن کریم، چاپ: دوم انتشارات دارالقرآن الکریم، قم.
۲۹. کریمی محمود و بخشی، محمدرضا (۱۳۹۹) مفهوم شناسی جهاد کبیر در قرآن کریم، پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن سال هشتم بهار و تابستان ۱۳۹۹ شماره ۲ (پیاپی ۱۶) ۱۸۷-۲۰۶.
۳۰. کریمی نیا محمدمهدی (۱۳۸۳). ماهیت دینی و اعتقادی صهیونیزم کتاب نقد. شماره ۳۲. صفحات ۶۲-۸۸
۳۱. مجلسی «علامه» محمدباقر (بیتا)، زندگانی پیامبر اسلام، تهران، انتشارات جاویدان.
۳۲. محقق، محمدباقر (۱۳۸۴) نمونه بینات در شأن نزول آیات، از نظر شیخ طوسی و سایر مفسرین خاصه و عامه، ناشر: اندیشه اسلامی
۳۳. مصباح یزدی، محمדתقی. (۱۳۸۲). جنگ و جهاد در قرآن، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) ...
۳۴. مطهری مرتضی (۱۳۶۷). سیری در سیره ائمه اطهار. تهران: صدرا
۳۵. مکارم شیرازی، ناصر و آشتیانی، محمدرضا (۱۳۷۴) تفسیر نمونه. ج. ۲۴، انتشارات دارالکتب الإسلامیه. تهران
۳۶. موسوی خمینی، (امام) سید روح الله. (۱۳۷۹). تحریر الوسیله، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۳۷. میرمحمدی معصومه سادات (۱۳۹۰) مشروعیت جنگ های صلیبی از دیدگاه روحانیان مسیحی و مقایسه آن با ماهیت جهاد مسلمانان در برابر صلیبی ها، فصلنامه معرفت ادیان، سال دوم شماره ۲ شماره پیاپی ۶
۳۸. نجفی، محمدحسن (۱۴۱۳). جواهرالکلام، فی شرح شرایع الاسلام. ج ۲۱. بیروت: دارالحیاء التراث العربی. در تارنمای <http://www.ghbook.ir>
۳۹. نوری همدانی حسین درس خارج فقه، تفاوت جنگ های معمولی با جهاد. ۱۳۸۸/۲/۲۱ قابل دسترسی در: <https://eshia.ir/feqh/archive/text/noori/feqh> /۱/۸۸۰۲۲۷/۸۷
۴۰. واقدی، محمد ابن عمر (۱۳۶۱) المغازی، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، ج ۱ تهران انتشارات مجتمع دانشگاهی.
۴۱. واعظ زاده خراسانی، محمد (۱۳۸۸) المعجم فی فقه لغه القرآن و سر بلاغته، چاپ دوم، مشهد: بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی.
۴۲. یوسف موسوی محفوظی (۱۳۹۵) غزوات پیامبر (ص) در قرآن کریم، پایان نامه کارشناسی ارشد دولتی دانشگاه شهید چمران اهواز - دانشکده الهیات و معارف اسلامی.

Resources:

1. Holy Quran
2. Ebrahimi, Varkiani Mohammad (2006). Foundations of Philosophical-Theological Warfare and Jihad from the Perspective of Religions, Ayenah Marefat, Volume 5, Number 3, Issue 31, Pages 44-75.
3. Ibn Sa'd (Muhammad bin Sa'd) (1995) Al-Tabakat al-Kubra, Volume Two, Translated by Mahmud Mehdi Damghani, Tehran, Chap Gustr Publications.
4. Ibn Hisham, Abd al-Malik (1998) Sirat Rasul Allah, Translated by Rifa'id Din bin Muhammad bin Hamdani (Qazi Abrquo), Edited by Jafar Modarres Sadeghi, Tehran, Markaz Publications.
5. AlYaqubi; Ahmed bin Abi Yaqub (n.d), History of AlYaqubi, Volume 1, Institute and Publication House of Ahl al-Bayt (AS) Qom.
6. Barzanee, Muhammad Ali (2005) "Is Islam Innately War or Peace?," International Legal Journal, Number 33, Pages 73-157.
7. Taqizadeh Akbari, Ali, and Hosseini Fazl, Mortaza (2013). "The Essence of War or Peace from the Perspective of Religion, with an Emphasis on the Verses of the Holy Quran," Volume 1, Number 1 - Page 138-163.
8. Ja'fari Yaqoub (2005) "The History of Islam as Perceived by the Quran," Qom, Publications of the Office of the Supreme Leader Representative in Universities.
9. Ja'farian, Rasul (2008)"The Life of the Prophet," Volume 1, Fourth Edition, Qom, Dalel Ma Publications.
10. War in the Pre-Islamic Arab Period ,Encyclopedia of Islam, Available at: <https://rch.ac.ir/article/Details/7552>.
11. Javadi Amlī, Abdullah (2002)"Man and Freedom, Revag Andishe." Qom ,IRIB, Issue 7. Pages 7-26.
12. Hatami Ahmad (1984)"War and Peace from the Perspective of the Quran," Sepah Publications, Tehran.
13. Halabi, Abu Salah (1403 AH). Al-Kafi fi feqh. Researchers Reza Eštadi, Maktab Imam Amir al-Mu'minin (AS) Publications, Isfahan.
14. Ibn Taymiyah al-Harani Dimishqi (1425 AH) "Resalah fi ghetal alkoffar," Publisher and Location Unknown.
15. Rahimi Roshan Hassan (2018)"A General Examination of the Goals and Nature of War in Islam and Other Religions and Schools," Journal of Defense Management and Research, Seventeenth Year, Number 86, Pages 1-28.
16. Rashid Rida, Muhammad. (1421 AH)Tafsir al-Manar, Qom: Dar al-Fikr.
17. Sabbaani, Ja'far (2006) "Forughe Abadiyat: Analysis and Critique of the Life of the Prophet Muhammad (s)" Buštane Ketab Publishing House, Qom.
18. Sabhani, Ja'far, External jurisprudence lesson,(2018.) Available at: <https://eshia.ir/feqh/archive/text/sobhani/feqh/97/971009/>.
19. Sayyid Qutb (2007). "fi zalal al Quran," Second Edition, Translated by Mustafa Khuram-Del, Ehsan Publications.
20. Shahidi Sayyid Ja'far (2008). "The Uprising of Imam Hussein," Twentieth Edition, Tehran, Office of Islamic Culture Publications.
21. Shouky zief (2014)"Arab Literature in the Pre-Islamic Era," Translated by Ali Reza Zekavati Qara'Ghazlu, Tehran, Amir Kabir Publications.
22. Tabataba'i, Muhammad Husayn, (1995)Translation of Tafsir al-Mizan, Volumes 2 and 12, Translated by Sayyid Muhammad Baqer Mosavi Hamadani, Fifth Edition, Qom, Islamic Publications Office.
23. Tabataba'i, Muhammad Husayn, Translation of Tafsir al-Mizan, Electronic Version, Available at: <https://quran.anhar.ir/tafsirfull-14245>.
24. Azati, Abul-Fazl (1996)"Comparison between the Concept of Shahadat in Chris-

- tianity and Islam," Hawzeh Journal, Volume 9, Number 52 - Issue 52, Pages 163-179.
25. Fadhl, Mughaddad (1994) "kanz alarfan fi feqh al Quran " Researchers: Muhammad Baqer Sharifzadeh and Muhammad Baqer Bihpayoori, Murtadawi Publications, Tehran.
26. Qasimi Hamid, Mortaza (2013)"Customs and Pre-Islamic Practices from the Perspective of Quran," Habal al-Matin Journal, Number 3, Pages 74 to 92.
27. Fuladvand, Azatollah (2007) "A Discussion on the Ultimate Goal of Philosophy," Bukhara Bi-monthly, Tenth Year, Number 2, Issue 60, Pages 106-118.
28. Qarshi bnabi, Ali Akbar (1412 AH)"Ghamus Quran," Volume Two, Sixth Edition, Islamic Publications House, Tehran.
29. Holy Quran, Translated by Naser Makarem Shirazi (1994) "Translation of the Holy Quran," Second Edition, Dar al-Quran al-Karim Publications, Qom.
30. Kareemi Mahmoud and Bakhshi, Mohammad Reza (2020) "Conceptualization of Major Jihad in the Holy Quran," Journal of Quranic Exegesis and Language Studies, Eighth Year, Number 2 (Issue 16), Pages 187-206.
31. Kareemi Nia, Muhammad Mehdi (2004)"The Religious and Belief Nature of Zionism," Book Criticism, Number 32, Pages 62-88.
32. Majlesi "Alamah" Muhammad Baqer (n,d), Life of the Prophet of Islam, Tehran, Javidan Publications.
33. Muqaddas, Muhammad Baqer (2005) "Sample Inferences in the Context of Revelation," Based on Shaykh Tusi's Perspective and Other Specific and General Interpreters, Publisher: Islamic Ideals.
34. Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2003) "War and Jihad in the Quran," Qom: Institute for Educational and Research Training of Imam Khomeini (RA).
35. Morteza Motahhari (1988) "A Journey in the Lives of the Holy Imams," Tehran: Sadra.
36. Makarem Shirazi, Naser and Ashatiyan, Mohammad Reza (1995) "Tafsir nemonh" Volume 24, Islamic Publications House. Tehran.
37. Mousavi Khomeini, (Imam) Sayyid Ruhollah. (2000) "Tahrir al-Wisale," Qom: Islamic Publishing Institute.
38. Mir-Mohammadi Ma'soume Sadat (2011)"The Legitimacy of Crusader Wars from the Perspective of Christian Clerics and a Comparison with the Nature of Muslim Resistance Against Crusaders," Journal of Knowledge of Religions, Second Year, Number 2, Issue 6.
39. Najfi, Muhammad Hasan (1413 AH) "Jawahir al-Kalam," fi sharh shraye al aslam, Volume 21. Beirut: Dar al-Hayat al-Tarath Al-Arabi. Available at: <http://www.ghbook.ir>.
40. Nouri Hamadani, Hussein. (2009) "Lecture on Jurisprudence," The Difference between Ordinary Wars and Jihad., Available at: <https://eshia.ir/feqh/archive/text/noori/feqh/87/880221/1/>.
41. Waqidi, Muhammad ibn 'Umar (1982) "Al-Maghazi," Translated by Mahmud Mehdavi Damghani, Volume 1, Tehran, University Complex Publications.
42. Va'ezzadeh Khara'sani, Muhammad (2009) "Al-Mujam fi Fiqh al-Lughah wa Sar Al-Balaghah," Second Edition, Published by: Foundation for Research of Astan Quds Razavi.
43. Yusuf Mousavi Mahfouzi (2016)"The Prophet's Raids (S) in the Holy Quran," Master's Thesis, State University of Shahid Chamran Ahvaz - Faculty of Theology and Islamic Sciences.